

ТУРКИЯДА ЯССАВИЙШУНОСЛИК

Қул Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва
тариқати мавзусида турк яссавийшунослари
билан ўтказилган суҳбатлар тўплами

Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
ТОШКЕНТ — 1999

86. 38

T 89

Суҳбат қилувчи ва
нашрга тайёрловчи:

НОДИРХОН ҲАСАН, Ўзбекистон
Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт
институтининг илмий ходими.

Сўзбоши муаллифи:

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛОВ, филология
фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси Алишер Навоий
номидаги Тил ва адабиёт институтининг,
Қадимги давр адабиёти ва Навоий
бўлимининг мудири.

Масъул муҳаррир:

САҒФИДДИН САЙФУЛЛОҲ,
филология фанлари номзоди,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институтининг катта илмий
ходими, Халқаро Аҳмад Яссавий
мукофоти совриндори.

T $\frac{4702620201-26}{M 352 (04)-99}$ қатъий буюртма, 99.

© Нодирхон Ҳасан (нашрга
тайёрловчи), Фафур Гулом
номидаги Адабиёт ва санъ-
ат нашриёти, 1999 й.

ISBN 5-635-01732-0

Ҳар биримиз Хожа Аҳмад Яссавий номини тилга олар эканмиз, алоҳида ғурурни ҳис этамиз. Унинг фаолияти донолик ва адолат мезони бўлиб, Туркистондаги барча халқларни бирлаштириб, жипслаштириб турибди.

ИСЛОМ ҚАРИМОВ

БАҲРАМАНДЛИК

Пирн Туркистон Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг номлари, тариқатлари ва «Девони ҳикмат» номли асарлари барча туркий халқлар орасида маълум ва машҳурдир. Мана шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавийнинг диний-ғасавуфий таълимоти ва шеърини асрлар мобайнида дунёнинг кўп минтақаларида ўқиб-ўрганилиб келинади. Яссавийни билиш — бу энг аввало Шариат, Тариқат, Маърифат ва Ҳақиқатни билиш демак. Яссавийни билиш — бу инсон Ақли, Қалби ва Руҳ сирларини теран англаб, комиллик мақомига юксалиш демак. Яссавий адабий меросига қизиқиш — бу Аллоҳ ва Инсон муносабатига қизиқиш ва қулнинг Яратувчига бўлган ишқини англашнинг айнан ўзидир.

Бизнинг аждодларимиз ахлоқий-маънавий ҳаётида ниҳоятда муҳим ўрин ишғол этган Аҳмад Яссавий ижодиёти собиқ шўро тузуми даврида таҳқирланиб, халқдан ажратиб қўйилган эди. Лекин шунда ҳам улуғ бобомизнинг муборак номи ва шеърлари халқимизнинг кўнглида ва хотирасида яшаб келди. Шунинг учун қайта қуриш ва ошкоралик даври бошланишданоқ амалга оширилган ишлардан бири «Девони ҳикмат»ни нашрга тайёрлаб, кенг ўқувчилар оммасига етказиш бўлганди. Бунинг учун «Девони ҳикмат»нинг Камол Эраслон томонидан чоп қилинган нашри асос қилиб олинганлиги ҳам бежиз эмас эди албатта. Чунки асримизнинг 20-йилларида Туркияда яссавийшунослик жаҳасида ниҳоятда эътиборга молик ютуққа эришилганди. Бу — машҳур турк олими М. Ф. Купрулининг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» номли китобининг яратилиши эди. Ана шундан буён қардош турк дёрида Яссавий меросини ўрганиш, асарларини нашр этиш ишлари тўхтагани йўқ. Хусусан, кейинги ўн йил ичида турк тадқиқотчилари бу соҳада катта ютуқларни қўлга киритдилар. Демокчимизки, бугун яссавийшуносликка маълум бир ҳисса бўлиб қўши-

ладиган илмий ишларни амалга оширишни кўзлаган ҳар бир олим ана шу тадқиқотлардан хабардор бўлмоғи лозим албатта.

Ёш яссавийшунос Нодирхон Ҳасан 1997 йил январь—февраль ойларида худди шу мақсад билан Туркиянинг Истанбул шаҳрига илмий сафарга йўл олган эди. Бу илмий сафар Нодир учун ниҳоятда таассурот ва маълумотларга бой, маҳсулдор бўлди. Биринчидан, у Истанбул университети кутубхонасида ягона нусхада сақланадиган Ҳазинийнинг «Жавоҳирул аброр мин амвожил биҳор» номли Яссавий маноқибномасининг фотонусхасини олиб қайтди. Иккинчидан, «Девони ҳикмат»нинг Туркия кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма ва тошбосма нусхаларини кўздан кечириб, Яссавий ижодиёти бўйича қилинган илмий ишлар билан яқиндан танишиб чиқди. Учинчидан, энг таниқли яссавийшунос олимлар билан учрашиб, ўзини қизиқтирган мавзу атрофида улар билан суҳбатлар ўтказди. Уларнинг фикр-мулоҳазаларидан баҳраманд бўлди. Сизнинг қўлингиздаги мазкур китобча ана шу баҳрамандлик мулоқотлари натижаси ўлароқ юзага келгандир. Бу ўринда шунинг ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, Н. Ҳасан суҳбатлашган олимлар, айниқса, Сулаймон Улутоғ, Ҳасан Комил Йилмаз, Мустафо Таҳрали, Мустафо Қара, Мустафо Узун, Наждат Йилмазлар тасаввуф таълимотининг улкан билимдонлари бўлиб, кўп ибратли ютуқларга эришганлар.

«Юнус Эмро Аҳмад Яссавий йўлининг давомчисидир... Йўлни Аҳмад Яссавий кашф айлаган эди, Юнус Эмро эса шу йўлдан борганлардан бири эди», — дейди профессор Маҳмуд Асъяд Жўшон. Худди шу гапни бектошийлик тариқатининг асосчиси Ҳожи Бектоши Валий ҳақида ҳам айтиш мумкин. Демак, худди шу маънода ҳам Туркияда Яссавий тариқати, шеърляти билан қизиқиш табиий ва зарурий бир эҳтиёждир. Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу тўплам ана шу масалаларда ҳам тасаввурни бойитишга ёрдам бермоғи мумкин.

Н. Ҳасан илм оламига энди қадам қўяётган ва ҳали етарли даражада тажрибага эришмаган ёш бир тадқиқотчи. Унинг таниқли турк олимлари билан қилган суҳбатларида ана шу тажрибасизлик ёки айрим бир камчилик сезилса, бунга ҳам табиий деб қараш керак албатта. Чунки, муҳими, интилиши ва самимий изланувчанлигидир.

Бизнингча, бу тўплам яссавийшунослик учун ўзига хос бир туҳфадир, деса хато бўлмайди.

*Филология фанлари доктори
ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ*

МАҲМУД АСЪАД ЖУШОН
Профессор, доктор

ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙ ҲАЗРАТЛАРИ*

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари маданиятимизга сезиларли таъсир кўрсатиб келган забардаст сиймодир. У зот яссавия тариқатининг асосчиси, муршиди комил, кўплаб камол соҳибларини ҳам тарбиялаб етиштирган.

Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуф тарихида муҳим ўрни тутиб, хожагон сулоласидан Юсуф Ҳамадонийнинг муриди бўлганлиги боис, бир жиҳатдан нақшбандийлик силсиласининг ҳам халифаларидан ҳисобланади. Зотан, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари Яссавий тарбиялаган баъзи халифалардан ойлаб, йиллаб тасаввуфий сабоқ олган, демак, Хожа Аҳмад Яссавий нақшбандийларнинг ҳам маънавий шайхидир.

Яссавийнинг ижтимоий-тарихий хизматларидан бири — минглаб ватанпарвар, миллатпарвар баҳодир эранларни вояга етказди.

Адабиёт соҳасида эса ўзининг ҳикматлари билан тасаввуф шеърлятида ўчмас из қолдирди. Бир шоир:

Икки жаҳонда тасарруф аҳлидир руҳ-и валий,
Демаким у мурдадир, андин неча дармон бўлгай,

---

* Ушбу мақола 1995 й. 25 май куни Илм, Маданият ва Санъат вақфининг Низоми олам уюшмаси билан ҳамкорликда ўтказган Хожа Аҳмад Яссавий илмий анжуманида илм аҳлига тақдим этилган.

деган экан. Яъни марҳумнинг бадани тупроқ остида, аммо руҳи боқий. Авлиёнинг руҳи эса икки жаҳонда тасарруф соҳибидир. Ҳам ҳаётлигида, ҳам вафотидан кейин инсонларни тасарруф этади — уларга фойдаси тегади, руҳий эҳтиёжларини таъминлайди. Демак, бу шеър авлиёлар, шунингдек, бевосита Аҳмад Яссавийга ҳам тааллуқлидир.

Руҳ шамшир-и худодир, тан — ғилоф бўлмиш анга,
Боз кескир ўлур, у тифики урён бўлгай.

Руҳ — Худонинг қиличи, тана — унинг қини кабидир. Руҳ тана ичига киргач, қилич қинга киргандек бўлади. Қилич қинидан чиққач, кесади, иш бажаради. Чунки қинида турганда кесмаслиги аниқ...

Улуғлар кашфу кароматларини изҳор этмайдилар, билдирмайдилар, аксинча, ожиз — нотавонликларини эътироф этадилар. Айбу нуқсонларини айтадилар, эзгу амалларини яширадилар. Шу боис улар шеърларида «мен ожиз», «мен гуноҳқорман», «мен пур хато», «гуноҳ дарёсига тўлган, осий мужримман», дейдилар. Вафот этганларидан кейин эса авлиёликларининг асл моҳияти очилади, инсонларни тасарруф эта бошлайдилар, яъни уларнинг тушларига кирадилар, ўнгида кўринадилар, қийналиб қолганларга ёрдам берадилар, бунёдкорликка, жамиятни моддий ва маънавий тараққий этишга ундайдилар ва ҳоказо. Яссавий ҳазратлари ҳам ана шундай тасарруф соҳибларидан биридир...

Хожа Аҳмад насл жиҳатидан пайғамбаримиз авлодидан бўлиб, ўз даврида инсонларни илму маърифатга чақирган, одамларга тўғри йўлни кўрсатган, одамийлик, адолат ва меҳру муҳаббат ғояларини илгари сурган мутафаккир олим эди. Шу жиҳатдан у зот олдида қарздормиз, ундан абадул-абад миннатдормиз.

Пайғамбаримиз: «Олимлар ер юзининг машъал — чироқларни, пайғамбарларнинг ёрдамчилари, менинг ворисларимдир... Улар билан бирга бўлиш, уларнинг маж-

лисларида қатнашиш — илму ирфон, файзу бараканинг ортишига сабаб бўлади», деган эканлар.

Профессор Умар Лутфий Баркан ўзининг «Колонизатор турк дарвешлари» номли мақоласида инсонпарвар ғоялар учун курашган Яссавий ва бошқа ирфон аҳлининг фаоллигини жуда кенг кўламда тасвирлаб берган.

Яссавийнинг издошлари Онадўли, жанубий Овруро, Осиё дёнларида унумли фаоллият кўрсатиб, яссавийлик фикр-қарашларини тарғиб қилганлар.

Мазкур мамлакатлар маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган Юнус Эмро, Ҳожи Бектоши Валий, Сулаймон Боқирғоний ва бошқа шоиру адиблар Яссавий мактаби ижодкорларидир. Шу жиҳатдан Яссавий ва яссавийлик таълимоти, фалсафасини чуқур ўрганишимиз керак бўлади.

ЮНЕСКО қарори билан 1993 йил — Яссавий йили, кейинги йил Юнус Эмро йили деб эълон қилинди. 1993 йил Туркияда Яссавий йилини жуда кенг миқёсда нишонладик. Қатор илмий тадқиқотлар дунёга келди. Бир неча халқаро илмий анжуманлар ўтказдик. Лекин булар Яссавий ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама ўрганиб бўлдик деган гап эмас. Яссавий ва издошларининг Онадўли, яъни ҳозирги Туркияга кўрсатган таъсири ҳақида анча илмий ишлар қилинган бўлса-да, лекин бу мавзу алоҳида жиддий тадқиқотни талаб қилади. Зеро, ҳозир ҳам бу ҳудуддаги баъзи қавмлар ўзларини Яссавий авлодидан деб биледи. Яссавийга доир маноқиблардаги баъзи ривоятларнинг фақат оғзаки нақлга таянганлиги бу мавзунинг бўш жиҳатларини тўлдирувчи қадимий манбалар излаб топишни ва асосли тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Яссавий ҳақидаги маълумотлар аввало ўзи ёзиб қолдирган, ўзининг оғзидан ёзиб олинган дидактик ҳикматларда кўзга ташланади. Яссавийнинг «ҳикмат» деб атаган шеърлари бизнинг халқ оғзаки ижодимизда «илоҳий» дейилади. Ҳожи Бектоши Валий тариқатига оид

шеърларни эса «нафас» деб атаган. Мана шундай чуқур фалсафий мазмунга эга тўртликларга «маъний» ҳам дейилган. «Маъний» — маънога эга деган мазмунни билдирувчи адабий жанр бўлиб, унга Қози Бурҳониддин «туюқ» дейди. «Ҳикмат» эса ақлга, мантиққа, эътиқодга, илму ирфонга мувофиқ сўздр. Яссавийни фақатгина сўфий шоир деб чегаралаш тўғри эмас. Чунки Қуръонни каримда «Бир инсонга ҳикмат (айтиш қобилияти) берилган бўлса, унга жуда улуг хайр — эзгулик берилибди демакдир» (Бақара, 269), дейилади. Ҳикмат айтиш истейдоди буюк лутф ўлароқ Аллоҳнинг улуг мукофоти — икромни экан, демак, Яссавий ҳазратлари халқ оммасига қарата ҳикматомуз, ақлу мантиққа уйғун ва илму ирфоний ҳақиқатларни хитоб этган улуг мутафаккир сиймодир.

Албаттаки, Яссавийнинг сермазмун ҳикматлари мукамал «Девони ҳикмат» ҳолига келтирилмаган, бир неча қўлёзма тарзида кўпайтирилган, холос. Лекин қўлёзма ва тошбосма «Девони ҳикмат»лар тадқиқ этилса, уларнинг бир-бирларидан фарқли томонлари сезилади. Нега, деган табиий савол туғилади. Чунки Яссавий ҳазратлари томонидан айтилган ҳикматларни унинг муридлари ёзиб олганлар, кейинчалик бу шеърлар жамланиб китоб ҳолига келтирилган. Бу асарлар қўлдан қўлга ўтган, одамлар ёд олишган, яссавия дарвешларининг йиғинларида ҳикмат ўқиш ёки ёддан айтиш яссавийлик анъанасига айланган. Шундай жараёнлар мобайнида ҳикмат айтувчиларнинг ўз сўзлари ҳам ҳикматлар орасига қўшилиб кетган. Бундай ҳолни Онадўли халқи томонидан мавлудхонликда ўқиладиган Сулаймон Чалабийнинг «Василатун нажот» номли китобида, Юнус Эмронинг «Девон»ида ҳам учратиш мумкин. Бошқалар томонидан бундай асарларнинг ўзгартирилиши манбани тазкирага, антологияга айлантириб қўйиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Шундай бўлса-да, Яссавийнинг ҳаёти, дунёқараши ва кашфу кароматларига доир кўплаб муҳим

маълумотларни ўз ичига олган «Девони ҳикмат»лар бирламчи манба сифатида миллий-тарихий ва адабий қимматини ҳеч қачон йўқотмайди.

Бундан ташқари Яссавий ҳаёти тўғрисида маълумот берувчи ўтмиш адабиётчи, фозилу шуароларимиз томонидан ёзилган бошқа асарлар ҳам мавжуд. Мир Алишер Навоий ҳазратларининг «Насойимул муҳаббат», Али Сафий ибн Воиз Кошифий ал-Ҳиравийнинг «Рашаҳотул айнил ҳаёт», Фазлуллоҳ ибн Рўзбихоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Сулаймон Ҳаким ота Боқирғонийнинг асари, Ҳаририйзода Камолиддиннинг «Тибёну васоилул ҳақойиқ», Авлиё Чалабийнинг «Саёҳатнома»си,¹ тарихчи Алининг «Кунхул ахбор» ва ниҳоят Ҳазинийнинг «Жавоҳирул абор» кабилар тарихий ва илмий асосга эга асарлар жумласидандир.

XV асрга оид Ҳожи Бектоши Валийнинг «Маноқибнома»сида Яссавийга доир маноқибий ривоятлар билан бир қаторда тарихий фактлар ҳам ўрин олган. Ҳатто олимлар, Яссавий қаламига мансуб «Маноқибнома» ҳам бўлиши керак, демоқдалар.

Яссавийшунослик ҳақида гапирганда Ф. Купрулининг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» асарини эсламасликнинг иложи йўқ. 1919 йилнинг оғир шароитида шундай улкан тадқиқотни юзага келтириш — унинг даҳо шахс бўлганлигини кўрсатмоқда. Ундан кейин бугунга қадар Яссавий мавзусида қилинган барча илмий ишларда мазкур асардан унумли фойдаланилган. Яссавийнинг шахсий ҳаёти бугун кишиларимиз учун катта ибрат намунасидир. У зот бир кунлик ҳаётини учга тақсимлар: биринчи қисмида талабалари билан шуғулланиб, уларга илму ирфондан сабоқ берар; иккинчи қисмида ибодатлари билан машғул бўлар; учинчи қисмида эса қошиқтарошлик қилиб, ҳалол меҳнат қиларкан. Аслида

---

¹ Авлиё Чалабий ўзининг Аҳмад Яссавий авлодидан эканлигини ҳам қайд этган.

тасаввуф таълимотида ҳалол меҳнат қилиб, пок луқма истеъмол қилиш, бировларга юк бўлмаслик, балки бошқаларга ёрдам бериш ташвиқ қилинади. Шу жиҳатдан қай бир тариқат аҳлининг шахсий ҳаётига назар ташласак, кўрамизки, ҳар бирининг муайян касбу кори бўлган, ўз қўли билан ҳалол меҳнат қилиб, умр кечирган. Аттот, Нассож, Халлож, Сиккий, Ҳаддод, Кулол, Нақшбанд каби ном эгаларининг маълум ҳунар билан банд бўлишганини билдиради. Ҳатто подшолар уларга ҳадя сифатида жўнатган олтинларни ўзларига олмай фақирларга, илму толибларга тарқатар эканлар. Шу жиҳатдан нафақат Яссавий, балки Нақшбанд, Кубро, Навоий каби умуминсоний қадриятларни куйлаган кўплаб мутафаккирларимизнинг асарлари ҳамда ўзларининг шахсий ҳаётлари бугунги наслимиз учун ибрат олса арзийдиган намуна обидаларидир. Уларнинг инсонпарвар эканликлари, инсонни улуғловчи халқчил фикрлари асарларида акс этиб туради. Шу жиҳатдан бундай сиймоларнинг китоблари оддий халқ қалбининг тўридан жой олиб келган ва ҳеч қачон ўлмайди.

Яссавий каби унинг издошлари асарларини ҳам тадқиқ этиш юзасидан ҳали кўп ишларни амалга ошириш керак бўлади. Чунончи, Юнус Эмро шеърларини Яссавий ҳикматлари билан қиёслаш яссавийлик ва Эмро ижодини ўрганишдаги муҳим ишлардан ҳисобланади. Чунки Эмро «Девони ҳикмат»дан шу даража таъсирланганки, ҳатто унинг баъзи шеърларини бевосита ҳикматларнинг таржимаси дейиш ҳам мумкин.

Яссавий ҳақида гап кетганда унинг тариқатдаги фаолияти, муридлар етиштириши, том маънодаги комил инсонлар тарбиялаб вояга етказганлигини алоҳида таъкидлаш керак. Мансур ота, Сўфий Муҳаммад Донишманд, Сулаймон Ҳаким ота, Бобо Мочин, Сари Салтуқ, Саид ота, Ҳожи Бектоши Валий кабилар ўз даврида халққа хизмат қилган, илм-маърифат йўлида кўрашган, жамиятнинг маънавий ва моддий равнақиға муносиб

ҳисса қўшган баркамол шахслар бўлган. Демак, Яссавий дунёқарашига кўра, комил инсон тарбиялаш орқали ижтимоий ҳаётдаги барча салбий иллатлардан халос бўлиш мумкин.

Яссавий қаламига мансуб асар — «Фақрнома»нинг ибтидосида: «Аммо билгилким, бу рисолаани айтибдурларким», дея «Фақрнома»ни Яссавий сўзлаганлиги очиқ-ойдин баён этилган. Баъзи олимларимиз эса буни инкор этадилар. Ваҳоланки «Фақрнома» Яссавий қаламига мансуб бўлиб, «Девони ҳикмат»нинг бир қисми эмас, балки алоҳида бир асардир. Қозонда босилган баъзи «Девони ҳикмат» нусхаларининг муқаддимасидан «Фақрнома»нинг жой олганлиги ҳам бунинг исботи эмасми?!

Маълумки, эски манбаларнинг кўпи муқаддима билан бошланган. Муқаддима асарнинг тарихийлиги, аслиги, кимга оидлиги жиҳатидан муҳим манба саналади. Боз устига «Фақрнома»нинг тамоман тасаввуфий руҳда ёзилганлиги ва унда Яссавий қарашларига зид бўлган фикрларнинг йўқлигини унутмаслик керак. Чуқур илмий текширишларсиз бир асарни дабудурустан инкор этиб бўлмайди. Шунингдек, улар «Фақрнома»га ўхшаш бошқа бир асар — Ҳожи Бектоши Валийнинг «Мақолол» рисоласини эътиборга олмаганлар. Бу асарнинг таркибида «Фақрнома»га айнан ўхшаш бир боб бўлиб, унда «Солик тўрт босқич орқали Ҳаққа етишадди: Шариат, Тариқат, Маърифат ва Ҳақиқат. Ҳар босқичда ўн мақом бор», дейилади. «Фақрнома»да ҳам худди шундай келтирилган. Манқибада: «Банда Аллоҳ ҳузурига тўрт эшик орқали киради», дейилса, Яссавий «қирқ мақом бор», дейди. Хуллас, мазкур икки асар асос жиҳатидан ўзаро ўхшаш. Ҳожи Бектоши Валий XIII асрда яшаган бўлиб, Хуросоннинг Нишопур шаҳридан Онадўлига келган. Устози Луқмонни Парранда орқали Яссавий силсиласига мансуб шайх.

«Фақрнома» «Девони ҳикмат»нинг XIX—XX асрлардаги нусхаларидан ўрин олган, холос, деб ҳам айта ол-

маймиз. Чунки Онадўлидаги Яссавий дарвешни ҳисобланган Ҳожи Бектоши Валийнинг асариди Яссавий асос солган қирқ мақомнинг ўрин олганлиги ва буларнинг бир-бирини тақозо этиш ва тўлдириш фикрларининг Яссавий томонидан айтилганлиги «Фақрнома»ни асосиз инкор этишга монелик қилади. Боз устига Яссавий фикрларини Ҳожи Бектоши Валий ҳам «Мақолот»ида илгари сурган. Демак, «Фақрнома» «Девони ҳикмат»га XIX асрда кириб қолмаган, балки у ҳикматларнинг узвий муқаддимаси сифатида Яссавий ижодининг маҳсулидир ва бу ғоя Яссавий издошлари томонидан Онадўлида кенг тарғиб қилинган, жумладан, Ҳожи Бектошда ҳам ўз аксини топган. Шунга кўра мазкур олимларнинг «Фақрнома» ҳақидаги қарашлари асосиздир.

«Жавоҳирул аброр» рисоласини ҳам мазкур асарларга қиёсласак, унинг XVI асрда ёзилганлиги ва яссавия дарवेशига оидлиги маълум бўлади. Ҳожи Бектош асаридан англашилганидек, Яссавийнинг «Фақрнома»га ўхшаш бошқа бир тасаввуфий асари ҳам бўлиши мумкин. Чунки «Меҳмонномаи Бухоро»нинг муаллифи Фазлуллоҳ ибн Рўзбиҳон Яссавий қабрини зиёрат этганда, у ерда яссавия тариқатига оид муҳим бир тасаввуфий асар кўрганини ёзади. Демак, яссавийликка мансуб ана шундай қадимий манба йўқолган ёки йиртилиб кетган.

«Девони ҳикмат»да Яссавийга мансуб шеърлар бўлиш билан бирга, унга тегшли бўлмаганлари ҳам йўқ эмас. Баъзилари яссавия издошлари томонидан кейинчалик қўшилганлиги маълум. Бу шеърларни бир-биридан ажратса бўлади, масалан, Юнус Эмро шеърларига ўхшаш ҳикматларни қадимий дейишимиз мумкин. Чунки Эмро шеърларига ҳикматлар аниқ таъсир этган. Демак, Эмро шеърларига ўхшаш ҳикматлар Яссавий замонасига тегшлидир, дея оламиз. «Фақрнома»ни эса яссавий дунёқарашини ифода этувчи муҳим манба деб қабул қиламиз. Хуллас, Яссавий таълимоти ҳақида ҳали кўп жиддий тадқиқотлар олиб боришимиз керак.

САВОЛЛАР

1. Маълумки, Туркияда Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва тариқатини ўрганиш бир неча ўн йиллардан буён изчил давом топиб келаётир. Аввало, Туркиядаги яссавийшунослик ҳақида гапирсангиз?

2. Яссавий тариқатининг Исломгача келган шомонийликка боғлиқлиги борми?

3. Яссавийлик таълимотини Исломга боғловчи бош асослар нималар?

4. Ҳикмат тарзидаги шеърлар ёзаркан, Яссавий туркий фольклор адабиётидан бошқа яна қайси адабиёт тажрибаларига суянган?

5. Яссавийликнинг маломатийлик билан алоқаси борми?

6. Ғарбда Ислом тасаввуфини ўрганишда анча ишлар қилинган. Бу тадқиқотлардан қайсилари туркчага ўгирилган ва бугун қайсилари диққат билан ўқилмоқда?

7. Яссавияни самоъ йўлидаги тариқат дейиш мумкинми ёки ишқ ва жазба йўлидагими?

8. Тариқатда зикрнинг ўрни ва мавқен ниҳоятда юқори эканлиги сизга яхши маълум. Лекин бошқа қатор тариқатлардан фарқли ўлароқ яссавийликда жаҳрий зикр танланган. Бунга сабаб нима деб ўйлайсиз?

9. Яссавий ҳикматларини машҳур сўфий шоирлардан Ф. Аттор, Ю. Эмро, Ж. Румий ва Ҳ. Санойи кабиларнинг шеърлари билан бир қаторга қўйиш мумкинми?

10. Яссавия таълимотининг бугунги ҳаётга яқинлиги ва ахлоқий тарбия учун зарурий жиҳатлари нималар?

11. «Девони ҳикмат»ни тўла равишда Яссавийга нисбат этиш мумкинми?

12. Араб, форс сўфийлиги билан туркий тасаввуф орасида фарқлар борми?

13. Яссавийликнинг бошқа тариқатлар билан муносабатлари, Усмонли диёридаги тариқатлар билан боғлиқлиги?

14. «Фақрнома» ҳақида нималар дея оласиз?

ЖАВОБЛАР

ҲАСАН КОМИЛ ЙИЛМАЗ

*Профессор, Истанбул Мармара университети,
Илоҳиёт факультети, тасаввуф кафедраси ўқитувчиси,
Илмий Тадқиқотлар Марказининг раиси.*

1. Маълумки, Аҳмад Яссавий ҳақида Туркияда биринчи бўлиб қилинган кенг қамровли тадқиқот Ф. Купрулининг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» асаридир. Шунингдек, профессор К. Эраслон ҳам «Девони ҳикмат» хусусида илмий ишнинг амалга ошириди. Туркияда 1993 йилнинг «Хожа Аҳмад Яссавий» йили деб эълон қилиниши Яссавий ҳақида кўплаб тадқиқотларнинг юзага чиқишига имконият берди. Айниқса, Аҳмад Яссавийга бағишланган илмий анжуманлар, конференциялар, семинарлар, мунозаралар улуғ мутасаввифнинг шахсияти, ижоди, тариқати, асарлари ҳақида кенг баҳслашувларга йўл очди ва баъзи асарларнинг юзага чиқишига сабаб бўлди. Истанбул университети кутубхонасидан топилган «Жавоҳирул аброр» асарининг 1995 йил жорий ёзувда чоп этилиши, 1996 йил «Саҳо» нашриётида «Хожа Аҳмад Яссавий: ҳаёти, ижоди ва таъсирлари» тўплами, 1991—1997 йилларда ўлкамиздаги кўплаб газета, журналларнинг Хожа Аҳмад Яссавийга бағишланган махсус сонлари чиққанлигини алоҳида қайд этиб ўтиш керак.

2. Тасаввуф ёхуд мистик ҳаёт инсонлар фитратидagi воқелиқдир, яъни тасаввуфий ёхуд мистик ҳаётнинг тарихи ҳазрати Одамдан бошланади. Шу боис тасаввуфий қараш ёки мистик ҳаётнинг турли анъаналардаги кўри-

нишлари бир-бирларига ўхшашлик намоён этишлари мумкин. Чунки инсон ўша инсон: Ҳиндистонда яшаган инсон ҳам, Оврўпода яшаётган инсон ҳам бир хил инсондир. Эҳтиёжлари ҳам бир хилдир. Шунга қарамай бани башардаги маънавий эҳтиёжлар инсонда тасаввуфий ва мистик орзу юзага келтирган. Демак, ҳар бир диннинг мистик тарафи ва тасаввуфий жиҳати бор. Шу туфайли динлар орасидаги бу мистик ва тасаввуфий ўхшашлик кўп вақт тадқиқотчиларимизни «Бу мистик жиҳатлар бир-бирларидан таъсирланган» деган хулосага келишларига сабаб бўлиб келмоқда. Ҳа, яссавияга шомонийлик таъсир қилган бўлиши мумкин. Аммо яссавия таълимоти ана шу таъсирлар билан биргалликда шаклланиб, ривожланган, деган фикрни янглиш деб ҳисоблайман. Чунки, модомики, инсон фитратининг зарурати ўлароқ динга, дин эса мистик тушунча ва тасаввуфга эҳтиёж сезса — бу Хитойда ҳам шундай, Ҳиндистонда ҳам шундай, Оврўпода ҳам, Турк дунёсида ҳам шундайдир. Шунга қарамай Исломдаги ва Исломнинг ўзидаги тасаввуфий ҳаёт асосларининг аввалги динларда, чунончи, шомонийликда учраши, буларнинг ўша анъаналардан таъсирланганлигидан, дея ҳукм чиқариш тўғри эмас деб ўйлайман. Бу ғоят табиий шаклланишдир. Чунки, масалан, Японияда бугун тасаввуфга доир амалга оширилган тадқиқотлар катта қизиқиш билан мутолаа қилинаётганлигини ўтган йил у ердан келган бир тадқиқотчи дўстимиз айтиб берган эди. У кишидан: «Нима учун фалсафа ё бошқа бир фан эмас, балки тасаввуф кўпроқ уларни қизиқтирмоқда?» дея сўраганимизда, қуйидаги тарзда жавоб берган эди: «Чунки тасаввуфий асарларда япон халқи ўзлигини топмоқда. Ўз урф-одатлари, ўз маданияти, ўз эътиқоди анъаналарининг изларини кўрмоқда. Чунки япон динида ҳам мистик ҳаётнинг айрим қирралари Исломдаги тасаввуфий ҳаёт билан ўхшаб кетади. Шу сабабли япон халқи беихтиёр, табиий равишда тасаввуфга кўнгил очмоқда».

деган эди. Шунга суянган ҳолда айтаманки, насронийликдаги, яҳудийликдаги, қадимги Юнондаги, Мисрдаги, Ҳинд ва Эрондаги тасаввуфий-мистик асоснинг бир-бирига ўхшаш жиҳатлари инсон фитратидаги табиий бир хусусиятдир; Буларнинг бир-биридан таъсирланганлиги ҳақидаги умумий хулоса тўғри эмас, деган фикрдаман. Қолаверса, эътиқод тизими бир хил бўлгач, амалиётдаги баъзи таъсирланишлар санъатда, шеърятда, адабиётда ва тасаввуфий ҳаётда рўй бериши Ислом асосларига зид эмас.

3. Аҳмад Яссавий, авваламбор, аҳли суннат эътиқодига мансуб бўлиб, Ўрта Осиё адирларида яшаган туркларда исломий ҳаёт қарор топишини амалга оширган зотдир. Шу боис, у ташвиқ қилган эътиқод ва тасаввуфий мафкурада китоб ва суннатдан ташқари бир нарса топиш мумкин эмас. Чунончи, Аҳмад Яссавийнинг ўзи ҳикматларида суннатга мувофиқ яшаганлигини ошкора айтган, қолаверса, тарихдан маълумки, унинг йўлидан юрганларнинг йўлдан адашмаганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Демак, Яссавий ва яссавия тариқати Қуръон ва суннатдан чиқмаганлиги барчага аён. Шу билан бирга Аҳмад Яссавийнинг асосий хусусияти шундан иборатки, қўлида исломий манбаси бўлмаган туркийзабон қавмларга туркий тилда шеър айтиш орқали Исломни етказган. Халифалари воситасида бошқа элларга ҳам Исломни танитган. Ўрта Осиёда, Кавказ, Болқон ва Онадўлида Исломнинг тарқалишида катта хизмат қилганлиги бугун ҳаммага маълум. Чунончи, ўзини Яссавий наслидан деб айтувчи Сулаймон Чалабий «Саёҳатнома» асарига аниқлашича, Кавказда, Болқонда, Онадўлида яссавия тариқатига мансуб кўплаб таъя — хонақоҳлар мавжуд экан. Демак, яссавийлик фақатгина Ўрта Осиё турклари орасида эмас, балки Кавказ, Онадўли ва Болқон бўйида асрлардан бери ҳануз ўз таъсирини йўқотмаган бир ҳаракат — таълимот экани маълум бўлмоқ-

да. Шу боис яссавия дарвешлари таълим берган ақида — Қуръон ва суннатга амал қилувчи аҳли суннат эътиқодидир. Юқорида айтганимиздек, ҳикматлардан ташқари яна унинг бир-икки асари борлиги ҳақида тадқиқот олиб борилмоқда.

4. Адабий жанр сифатида Аҳмад Яссавийнинг ҳижо вазнида ижод қилганлиги ва турк шеърини қолипидан чиқмаганлиги диққатга сазовордир. Бир оз форс шеъринидан таъсирланганлиги эҳтимоли бор. Зотан буни ҳикматларида очиқ кўрмоқ мумкин.

5. Аввал шунга келишиб олиш керакки, маломатийлик тариқатми ёки бир йўналиш—машрабми? Қелиб чиқишига назар соладиган бўлсак маломатийлик бир йўналиш ҳисобланади. Хуросоннинг Нишопур шаҳрида вақти-вақти билан қиёфаларига мос келмайдиган хатти-ҳаракатлар зоҳир этадиган сўфийлар пайдо бўлган. Уларнинг бундай ҳаракатлари «маломат» дейилган ва улар ташқи қиёфага эътибор бермайдиган бир тушунчанинг шаклланишига замин тайёрлаган.

Урта Осиё ва Хуросонда Ҳамдун Қассор асос солган бу йўналиш шу диёрларнинг барча тасаввуфий таълимотларига ўз таъсирини кўрсатган. Уларнинг мақсади дин, тасаввуф ва тариқатда салла, чопон каби шакл — суратга эмас, кўпроқ кўнгил, севги, муҳаббат ва ишққа эътибор бериш эди. Маломатийликни тасаввуфий бир йўналиш деб қабул қилсак, яссавийликда ва умуман Урта Осиёдаги тариқатларда бу йўналишнинг белгиларини кўриш мумкин. Бошқа тариқатларда қиёфага эътибор берувчилар кўпроқ така — хонақоҳларда яшган бўлсалар, маломатия вакиллари ўз пешона тери билан тирикчилик қилиб яшашни ўзларига шараф деб билганлар. Маълум касб билан шуғулланган ҳолда, бошқаларга оғирлиги тушмай, инсонларни эзгуликка даъват қилиш — маломатийларнинг бош тамойилидир. Яссавийдан олдинги тасаввуф оқимига назар ташласак, Баззоз, Харроз, Пойафзалчи, Тўқимачи, Маточи, Пах-

тачи, Халлож исмли кишиларнинг лақаблари аслида бир маслак эгалари эканлигини кўрсатади. Аҳмад Яссавий ҳам ана шундай қарашга эга бир сўфий бўлганлигига амнинман. Зотан халифаларига ҳам шундай таълим беради. Яссавийни маломатий дейиш амримаҳол. Маломатийлик тариқати Ҳожн Байрам Валийнинг муриди Ҳожн Умар Дада Сиккинй (Пичоқчи) деган зот томонидан асос солинган тариқат бўлиб, Яссавийдан анча кейин юзага келган. Шу боис яссавияни бу тариқат билан боғлаш имконсиз. Балки, фақатгина маломатия машрабига боғлаш мумкин. Айрича, маломатия икки турга бўлинади: биринчиси, инсонлар ўз эзгу амал, яхшиликларини яшириб, нуқсонларини ошкор қилиш маъносидаги гўзал бир маломатийлик бўлиб, иккинчиси, ўзларини зоҳиран ниҳоятда хароб кўрсатиб, баъзи ҳаром ишларни шунинг орқасида содир этишни намоён этувчи қаландарий йўналишидаги маломатийликдир. Менимча, Аҳмад Яссавий ва издошларининг бундай салбий маънодаги маломатийликка алоқаси бўлмаса керак, балки ўз гўзал амалларини яшириб, камчиликларининг фош бўлишидан хижолат чекмайдиган ижобий маънодаги маломатия йўналишига боғлиқлиги бор, деб ўйлайман.

6. Ғарбда қилинган ишлардан Николссон ва Массигнонга онд тадқиқотлардан баъзилари тилимизга таржима қилинган ёхуд ушбу ишлардан фойдаланиб, янги тадқиқотлар амалга оширилган. Шу билан бир қаторда диёримизда ҳам тасаввуф мавзусида анча-мунча илмий ишлар қилинди. Бу тадқиқотларнинг ғарбда қилинган ишлардан кам жойи йўқ. Тасаввуф мавзусини ўрганаётган тадқиқотчилар Туркияда қилинган тадқиқотларни четлаб ўтиши мақсадга мувофиқ бўлмайди. Бунинг устига ғарбдаги тадқиқотларнинг аксари муайян бир роя — мақсад билан, баъзи хусусларни исботлаш учунгина олиб борилганлиги бугунга келиб маълум бўлмоқда. Шунинг учун Туркиядаги тадқиқотчилар ғарб олимларининг асарларидан фойдаланиш билан чекланибги-

на қолмай, кўпроқ ўзларни янги тадқиқотлар олиб боришга ғайрат қилмоқдалар.

7. Маълумки, тариқатлар умумий маънода учга бўлинади:

1. Тариқи ахёр; 2. Тариқи аброр; 3. Тариқи шуттор.

Тариқи ахёр — тоат-ибодатлар: намоз, рўза каби ибодатлар билан руҳни юксалтириш, мутлақ ҳақиқатга ва гўзалликларга эришувни кўзлаган йўл.

Тариқи аброр — риёзат ва мужоҳада йўли орқали соликларнинг гўзалликларга ва камолотга эришув йўлидир.

Тариқи шуттор — ишқ, жазба ва самоъ йўлидир.

Яссавия тариқати булар орасида тариқати аброрга яқинроқдир. Унинг тариқидаги риёзатга, зикри аррага қараганимизда бу хусус яққол намоён бўлади. Бу дегани яссавия тариқатида ишқ, жазба, важд йўқ дегани эмас. Албатта улар ҳам бор. Аммо яссавия тариқати кўпроқ аброр йўналишидаги тариқатдир.

8. Жаҳрий (ошкор) ва хафий (яширин) зикрлар ҳам айри-айри йўналишлардир. Зотан-Қуръони каримда ҳам жаҳрий зикрни, ҳамда хафий зикрни тавсия қилувчи ояти карималар мавжуд. Бу инсон фитрати, табиати билан боғлиқ масаладир. Масалан, ҳазрати Абу Бакр сокин, камгап инсон бўлгани учун хафий зикрни танлаган ва ҳадисларда айтилишича, овоз чиқармай Қуръон ўқишни хуш кўрган. Ҳазрати Умар эса овози баланд, жаввол табиатли саҳоба бўлиб, ҳадисларда айтилишича, Қуръони каримни бақириб ўқир экан. Ҳазрати Али ҳам ана шундай жўшқин табиатли саҳоба бўлган. Шунинг учун бу охириги икки саҳоба жаҳрий зикрни танлаганлар.

Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳам жаҳрий зикрга асосланиши, юқорида айтганимиздек, табиатига кўрадир. Зеро шайхи Юсуф Ҳамадоний ҳам жаҳрий зикр йўлини танлаган.

9. Яссавийнинг ҳикматларини ушбу шоирларнинг шеърлари билан бир қаторга қўйиш мумкин. Бироқ Яс-

савийнинг кўпроқ Юнус Эбро билан ўхшашлиги бор. Икковининг ҳам усули таълим-тарбиявий, дидактик моҳиятадир. Аммо Яссавий ҳикматларининг тили Эбронинг тили каби гўзал эмас. Эбро тингловчиларга гўзал тил билан мурожаат қилган. Шунингдек, Фаридиддин Аттор билан Жалолиддин Румийнинг шеърлари ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эгаллиги учун Яссавий ҳикматларига яқиндир.

10. Бу саволга яссавия тариқати сифатида эмас, бутунлай тасаввуф ва тариқатлар миқёсида жавоб бермоқчиман. Тасаввуф ва тариқат сифатида қараганимизда бунинг инсон ахлоқий таълимидаги функциясини — ўрнини кўрмаслик мумкин эмас. Чунки тариқатларда мақсад: бир модел, ўрнак шахснинг атрофида инсонларнинг тўпланиб, унинг маънавий шахсияти орқали тарбияланмоғидир. Шу сабабли ахлоқий таълим энг гўзал тарзда тариқатларда ўз аксини топган. Чунончи, бизнинг жамиятимизни, оммаимизни тарбиялаган тариқатлардир. Мадраса-мактабларимиз зиёлиларимизга илмий таълимот берса, тариқат ва хонақоҳларимиз уларнинг маънавий комиллиги ва ижтимоий ҳаётдаги билим тажриба камолотини таъминлагандир. Шу жиҳатлардан яссавия тариқати Урта Осиёда бир таълим-тарбия воқиситаси — ўчоғи сифатида беқиёс хизмат қилган деб ўйлайман. Хуллас, тасаввуф, тариқат ва хонақоҳлар ҳар бир омма, ҳар бир жамият мансубларининг воз кечолмайдиган тамал эҳтиёжларидир. Тариқат мансубларида масъулият туйғуси кучли бўлади ва ушбу масъулият ҳисси билан жамият орасига кирганлар албатта тезроқ ва осонроқ тарбияланмоқдалар ва бошқарилмоқдалар. Ижтимоий ҳаётнинг ва таълим андозасининг юксалишида тариқатларнинг ижобий таъсири ниҳоятда кучли.

11. «Девони ҳикмат»даги барча шеърлар Аҳмад Яссавийга оид эмас деган маънода баҳс-тортишувлар бўлмоқда. Чунки «Девони ҳикмат»нинг қадимги ва Аҳмад Яссавийга оид қўлёзмалари ҳануз топилгани йўқ. Узи-

дан анча йиллар кейин ёзилган қўлёзмалар мавжуд ва унинг вафоти ҳақидаги шеърлар ҳам бор. Бу эса «Девони ҳикмат»даги шеърлар тўла-тўқис Яссавийга мансуб эмас, баъзи ҳикматлар ўздан кейин унинг издошлари томонидан ёзилган бўлиши мумкин, деган хулосага олиб келмоқда. Аммо «Девони ҳикмат»нинг тамали: шаклий тузилиши ва руҳияти, шак-шубҳасиз, Яссавийга оид. Бугун юртимизда Юнус Эмро ҳақида ҳам айнан шундай баҳслар бўлмоқда.

12. Албатта бор. Аммо турк сўфийлигининг араб ва форс сўфийлигидан асосий фарқи шуки, турк халқи арабчани билмагани ва асосий манбалар арабча бўлгани бонс ўз диний ҳаётини кўпинча маҳаллий тасаввуф ва тариқатлар доирасида шакллантирган. Шунинг учун ҳам тасаввуф ва тариқатлар турк элларида қаттиқ севибардоқланган ва кенг тарқалган. Чунки дин билан тасаввуф бутунлашган. Туркий муҳитлар Ислом динини шайхлардан ўргангани бонс, тасаввуф ва тариқатларга алоҳида аҳамият берганлар. Аммо араб оламида бундай бўлмагани учун тасаввуф ва тариқатларга юзаки эътибор бериб келинган. Ҳатто вақти-вақти билан араб оламида тасаввуф ва тариқатларга қарши салбий қарашлар юзага келган. Чунки, араблардан чиққан Муҳйиддин Арабий ва бошқа олимларнинг илмий мероси ўз диёрларида ҳурмат-эътибор кўрмай, туркий мамлакатлардагина қадр-қийматини топган. Шунинг ҳам айтиш керакки, турк оламида етишиб чиққан машҳур шоир, ёзувчи ва зиёлиларнинг аксарияти тариқат аҳли бўлиб, тасаввуф маданияти билан вояга етган буюк зотлардир. Бу эса турк оламида тасаввуфнинг адабиёт, санъат ва тафаккур билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатмоқда. Шунингдек, турклар тасаввуфий одоб масалаларига ҳам диққат-эътибор билан амал қилиб келганлар.

13. Яссавий тариқатининг Усмонли мулкида кенг тарқалган нақшбандия тариқати билан чамбарчас боғлиқлиги бор. Чунки Яссавий билан Ғиждувоний пир-

дошлар, яъни икковининг ҳам пирн Юсуф Ҳамадоний. Иккала тариқат орасида катта фарқ йўқ. Фақатгина зикр фарқи бор, холос: яссавия жаҳрий зикрни, нақшбандия хафий зикрни асос олган. Яна қодирия тариҳида яссавия тариқати узоқ вақт кенг тарқалмаган бўлиб, кўпроқ нақшбандия тариқати кенг ёйилган.

14. «Фақрнома»ни Аҳмад Яссавий қаламига мансублиги илм аҳли томонидан тасдиқланган. Аммо янада чуқурроқ тадқиқот олиб бориш мумкин.

НАҲДАТ ИИЛМАЗ

*Анқара Давлат университети, адабиёт факультети,
араб тили ва адабиёти бўлимини тугатган. Айни
вақтда Туркияда жуда кенг миқёсда маданий-
маърифий фаолиятлар олиб бораётган ИЛҚСАВ—
Илм, Культур ва Санъат вақфининг раиси
вазифасида хизмат қилмоқда.*

1. 1990 йилдан кейин Хожа Аҳмад Яссавий мавзуси Туркия миқёсида долзарб масалага айланди. Марҳум юртбошимиз Тургут Узалнинг саъй-ҳаракати билан 1993 йил Аҳмад Яссавий йили деб эълон қилинди. Университетларда, илмий-маърифий марказларда Яссавий ҳаёти ва ижодига бағишланган анжуманлар ўтказилди. Бу бобда, шукрлар бўлсинки, Яссавий мавзусида биринчи бўлиб ИЛҚСАВ вақфи — жамғармаси сифатида биз илмий анжуман ўтказдик. Шу йилнинг ўзидаёқ биз билан изма-из Эржиес университети ана шундай анжуман уюштирди. Измир, Элозиғ, Анқара университетларида ҳам шу йили ана шундай анжуманлар бўлиб ўтди.

1991 йил 26—27 сентябрь кунлари Анқарада Халқаро Хожа Аҳмад Яссавий симпозиуми ўтказилди. Унда

кунимизнинг етакчи яссавийшунос олимларидан профессор К. Эраслон, доктор Б. Ҳайит, анжуманга меҳмон сифатида тақлиф қилинган профессор Б. Қосимов, қозоқ олими М. Р. Жармуҳаммад, можор олими А. Бодроғлиетти ва бошқалар иштирок этдилар. 1995 йил «Низоми олам уюшмаси» билан ҳамкорликда яна бир илмий-маърифий хотира анжумани уюштирдик. Ўтказилган мазкур анжуманлардаги илмий мақолалар, маърузалар ва чиқишларни яхлит бир ҳолга келтириб, 1996 йил «Аҳмад Яссавий: асарлари, ҳаёти ва таъсирлари» номи остида чоп эттирдик. Бугунги кунда ушбу тўпламимиз бу мавзуда қилинган энг йирик, кенг қамровли тадқиқот саналмоқда. Бугунга қадар марҳум профессор Фуод Купрулининг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» асари Яссавий борасида маълумот берувчи тенгсиз асар эди. Ҳали ҳам ўз эътиборини йўқотгани йўқ. Яссавия тариқати ҳақида асосий манбалар қўлимизда кам бўлгани боис, ҳозирча бу мавзуда кўп қиррали тадқиқот олиб бориш имконидан маҳрумимиз.

Истанбул кутубхонасида яссавия тариқати ҳақида дунёда ягона нусха бўлган «Жавоҳирул аброр» асари мавжуд. Бу асар яқин кунларгача номаълум эди. Олимлар асарнинг борлигини билишарди, аммо қаердалигини билишмас эди. Ниҳоят Истанбул университети кутубхонасидан топилди. Дунёда ягона бўлган ушбу нусхани олим Жаҳон Ўқуйужи Эржийес университетидан лотин алифбосига ўгириб илм аҳлига ҳавола қилди. Бу эса ўз навбатида яссавийшунослигимизда буюк янгиллик бўлди. Шунингдек, профессор К. Эраслон «Девони ҳикматдан сочмалар» номи билан бу мавзуда яна бир тадқиқотни пашр эттирди. Яқин кунларда олим тайёрлаган «Девони ҳикмат»нинг тўла танқидий матни чоп этилиши кутилмоқда.

2. Яссавияда шомонийликка тааллуқли баъзи жузъий унсурларни кўриш мумкин, аммо улар бу тариқатнинг асосидан келиб чиқмаган бўлиб, ижтимоий сабаблар ту-

файли юзага келган. Чунончи, қадимги туркий урф-одатлардан табиий равишда баъзи хусуслар давом этиб келмоқда. Исломи ва имони асосларига зид келадиган унсурлар эса тариқатдан жой олмаган. Шундай экан, ажодони шомони динида бўлиб, кейинчалик эса мусулмон бўлган турклар баъзи шомонист одатларнинг зоҳир бўлиши, турк тариқатининг шомонийликка боғлиқлигини кўрсатмайди.

3. Албатта, яссавийликда Қуръон ва суннат асосдир. Зотан, яссавийликни Исломига боғлаб турган хусус—оят ва ҳадисдир. Зеро, Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларида бунини тез-тез таъкидлаб туради. Ҳатто биз нашр эттирган рисолада Яссавий ҳикматларининг исломий асослари ҳақида бир мақола ҳам ўрин олган. Хуллас, яссавийлик батамом Қуръон ва суннатга асосланган тариқатдир.

4. Авваламбор шунини айтиш керакки, маломатийлик бир нашва (кўнгил йўли) бўлиб, барча тариқатларда мавжуд. Маломатийлик бўлмаган тариқат йўқ. «Вала яхофун лавмата лоим» ояти қаримасига биноан «улар лонм этувчи (маломат қилувчи)ларнинг лавми (маломатлари)дан чўчимайдилар». Шунинг учун ҳақиқий сўфий фақатгина Ҳақдан чўчийди, хижолат чекади, уялади. Демак, бу тушунча барча дарвешларда ва тариқатларда мавжуд. Маломатийликни бош ғоя қилиб олган Нишопур тасаввуф мактаби бўлиб, асосчиси Ҳамдун Қассордир. Нишопур Мовароуннаҳрга яқин бўлгани учун ва нақшбандийликнинг бешиги Хуросон бўлгани боис маломатийлик аломатлари нақшбандийликда ҳам кўринади. Ва келиб чиқиш манбаи нақшбандийлик билан бир хил бўлган яссавийликда ҳам маломатий аломатлари кўзга ташланади. Маломатийлик унсур халқнинг маломатидан чўчимай, Аллоҳ рози бўлган тарзда ўз ҳаётини давом эттириш демакдир. Аслида бу кўпроқ Жаноби Ҳақнинг охирадаги маломатидан, ғазабдан қўрқишдир. Хуросон маломатийлигини кейинчалик та-

риқат деганлар ҳам чиқди. Аммо маломатийлик аслида, юқорида айтганимиздек, тасаввуфий бир нашвадир.

5. Ғарбда ҳақиқатан Ислом тасаввуфини ўрганмиш илми анча ривожланган. Ғарб тасаввуфшунос олимларининг бошида Рене Генон (ҳозирги исми Абдулвоҳид Яҳё)ни айтиш мумкин. У кейинчалик Исломга кириб, баъзи мусулмон ўлкаларга сафар қилди. Бутун шарқ мистицизмини ўрганди. Унинг таъсирида Фриско Шоун (Абу Бакр Сирожиддин), Мартин Лингс (Абдулқодир Сўфий) каби ғарб олимлари Ислом тасаввуфини ижобий маънода тушуниб, тадқиқ этганлар. Шунингдек, ғарбдаги университетлар Ислом тасаввуфи мавзусида доимий равишда илмий анжуманлар ўтказиб туришади. Бу соҳада улар биздан анча олдиндалар. Масалан, Францияда бир йил умуман тариқатлар хусусида, кейинги йил хусусан нақшбандийлик ҳақида илмий анжуманлар ўтказилади. Яна Голландияда қодирийлик ҳақида, Олмонияда ҳам шунинг каби илмий анжуманлар ўтказилмоқда. Шу билан бирга бу тадбирлар китоб ўлароқ ҳам чоп этилмоқда. Яна Александр Беннигсеннинг тадқиқотлари алоҳида ўрин тутди. У, маълумки, собиқ Советлар Иттифоқидаги тариқатлар борасида «Сўфий ва комиссар» асарини ёзган. Бу асар профессор Усмон Турар томонидан туркчага таржима қилинган. Тасаввуф мавзусида янги иш бошлаган франциялик Терри Заркон туркчани яхши билди. Яқинда Тошкентда сафарда бўлди. У нақшбандийлик устида жиддий тадқиқот олиб бормоқда. У билан яқин дўстлигимиз бор. Бу олим хусусан Истанбулдаги нақшбандийлик маркази бўлган Искандарпошшо хонақоҳи борасида ҳам текширишлар олиб борапти. Николссон, Луи Массигнон, Монте Вери Ватт каби шарқшунос олимларнинг ҳам тасаввуфни тўғри тушунган ҳолда қилган жиддий илмий ишлари, жумладан, Николссоннинг «Ислом сўфийлари», олмон олимаси Анна Мария Шиммелнинг тадқиқотлари туркчага таржима қилинди.

7. Менимча, яссавияда жазба ҳоли кучлироқ бўлса керак. Бошқа тариқатларга нисбатан, яссавия тариқатини жазба сулукидаги тариқат дейиш мумкин.

8. Бу ҳам нашва масаласи. Ўз фитрати, табиатига тегишли, ўзи яшаган ижтимоий муҳитга тааллуқлидир. Яссавийликдаги жаҳрий зикрнинг танланишига сабаб, Яссавийнинг ўз замонаси ва муҳитига бу зикр турнинг таъсир кучи ортиқроқлигини билгани ва жаҳрий зикр услубини мақсадга мувофиқ деб топгани бўлса керак.

9. Бу ижодкорлар орасида катта фарқлар бор. Аттюрнинг шеърларини кўп ўрганганим йўқ, Румий эса форсийда ижод қилиб, дидактик моҳиятда ёзган ва санъат жиҳати кучлироқдир. Эбро кўпроқ халқ тилида ёзган бўлиб, унда ҳам санъат жиҳати кучлироқ. Саной ҳам форсча ёзган, унда ҳам санъаткорлик савияси баланд. Бу адибларнинг муҳим хусусиятлари: ифодалаш санъати орқали тасаввуфни гўзал акс эттирганликларидир. Яссавий шеърини эса нисбатан бошқача. У содда, равон тил билан ҳикмат айтиш орқали Ислому тасаввуфни халққа етказишга ҳаракат қилади.

10. Яссавия тамоман ҳаётий тариқат бўлиб, воқеликдан келиб чиқадиган, кундалик ҳаёт талабига жавоб берадиган, инсонларнинг ижтимоий эҳтиёжларига қараб иш тутадиган тариқатдир. Нақшбандийликдаги «Хилват дар анжуман» тамойили яссавийликда ҳам ўрин тутайди. Одамларнинг жабру жафоларига қарамай, улар орасида сабр қилиб, ўз имоний ҳаётини давом эттириш яссавийликнинг муҳим тамойилларидандир.

11. Албатта, «Девони ҳикмат» тамоман яссавийликка оид асардир. Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, «Девони ҳикмат»даги баъзи ҳикматлар кейинчалик Яссавий издошлари томонидан ёзилган. Аммо моҳияти, ўзаги бир хилдир.

12. Тасаввуф орасида фарқ бўлмайди, лекин ҳар қандай мазмун ижтимоий муҳитга қараб шаклланади, буни унутмаслик керак. Акс ҳолда араб, форс, турк сў-

фийлиги дея ажратиш янглишдир. Сўфийлик зотан Исломдан келиб чиққан. Шундай экан араб Исломни, форс Исломни, турк Исломни дея айириш имконсиз.

13. Нақшбандийликнинг яссавийлик билан ўзаги бир. Яссавийликдан пайдо бўлган тариқат бектошийлик бўлиб, бир оз вақт ўтгач ҳақ йўлдан чиқиб кетган. Бугунги кунда яссавийлик ҳам, бектошийлик ҳам қолмаган. Аммо нақшбандийлик айни вақтда яссавийликнинг ўзиндир, дея оламиз.

14. Агар «Фақрнома» яхшилаб тадқиқ этилса, Яссавий қаламига мансублиги аниқланади. Бизда «Фақрнома»ни намуна қилиб ёзилган бошқа асарлар ҳам мавжуд. Чунончи, Ҳожи Бектоши Валлий ҳазратларининг «Мақолот»ни «Фақрнома» туридаги асардир. Шунинг ўзи «Фақрнома» шак-шубҳасиз Яссавийга ондлигининг исботидир. Яссавийники эмас, деган даъво ни олға сураётганлар ҳам йўқ эмас. Аммо «Фақрнома»ни «Девони ҳикмат» билан қиёслаганда икки асар ўртасида ўхшашлик, параллелликни кўрамиз.

МУСТАФО УЗУН

*Доктор, Истанбул шаҳар, Мармара университети,
Илоҳиёт факультети, Исломий турк
адабиёти кафедраси профессори.*

1. Аҳмад Яссавий мавзусида дастлаб Ф. Купрули, кейин К. Эраслон жиддий тадқиқотлар қилишган. Бу, албатта, етарли эмас. Яссавий ижодини текширишнинг ўзига хос мураккабликлари ҳам бор. Биринчидан, «Девони ҳикмат»да Ҳожа Аҳмадга нисбат берилган ҳикматлар қайсилар, унинг издошлари томонидан ёзилгани қайсилар, шуларни аниқлаш лозим. Ҳаёти ҳақида янги маълумотлар топиш учун изланиш керак. Бу ишлар Туркияда ҳамда Ўрта Осиёда тадқиқ этилиши зарур. Шуни-

си аниқки, бу мавзуда кўпроқ Ўрта Осиёлик тадқиқотчиларнинг имконияти кенгроқ. Чунки, бу улуғ зотнинг асарлари у ерларда сақланмоқда. Бу ишларни муштарак гуруҳ ташкил этган ҳолда амалга оширилса нур устига нур бўлади.

Сўнги йилларда Туркияда Яссавий ижоди бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар билан бирга, марказий шаҳарларда ҳазрат Яссавийга бағишланган қатор илмий-маърифий анжуманлар ҳам бўлиб ўтди. Бу тадбирларда Туркия олимлари билан бир қаторда бошқа мамлакатлардан, жумладан, туркий жумҳуриятлардан келган яссавийшунос тадқиқотчилар ҳам иштирок этдилар.

2. Маълумки, эски анъаналардан баъзилари ҳозирги кунимизда ҳам моҳияти ўзгариб ёхуд ўзгармаган ҳолда яшаб келмоқда. Тўғри, яссавийликда шомонийликка боғлиқ баъзи унсурлар бўлиши мумкин, ammo бу унсурлар Исломининг асосий тамойилларига зид эмасдир. Исломга мувофиқ бўлмаганда эди, яссавийликдан ўрин олмас эди.

3. Яссавийлик таълимотидаги исломий асослар шулардан иборат: биринчиси, диннинг зоҳирига оид асослар, масалан, имондан ибодатга қадар бўлган хусуслар Хожа Аҳмад ҳикматларидан жой олган. Иккинчиси, зуҳд ва тақво ҳаёти сифатида шакллана бошлаб, тасаввуфий ҳаёт тарзида ривож топган асослар бўлиб, булар яссавийлик таълимотининг исломий тамалларидир.

4. Хожа Аҳмад даврида ёзилган адабиёт намуналарини варақлаб, унинг таълим-тарбия ғоясига ҳам эътибор берсак, Аҳмад Яссавий араб, форс тили ва адабиётини яхши билган шахслиги маълум бўлади. Яссавийнинг ғояси халқ орасида исломий асосларни таълим этиш бўлгани учун, у эл орасида кенг тарқалган халқ оғзаки ижоди услубида шеърлар, ҳикматлар ёзиш усулини танлади. Мумтоз араб ва форс адабиётига доир

маълумотга эга, турк адабиётининг ўз давридаги тараққиётдан хабардор ҳолда шу тараққиётга халқ оғзаки ижоди тарзидаги ҳикматлари билан ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Чунончи, Онадўлидаги Эбро ҳам Яссавий издоши сифатида, унинг усулида ижод қилди. Шу тариқа Онадўлида Эбро ва издошларининг ижодлари туфайли Эбро мактаби пайдо бўлди.

5. Маломатийликнинг асоси билан яссавийликнинг асосини бир-бирига қиёслаб, ҳар иккисининг ҳам тасаввуфий жараён эканлигини ҳисобга олганда маломатийликка ўхшаш хусусиятларни яссавийликда кўриш мумкин. Бироқ, буни маломатийликнинг таъсирлари дея олмаймиз. Менимча, бу уларнинг бир хил манбадан файз олганликлари туфайли пайдо бўлгандир.

8. Хожа Аҳмаднинг жаҳрий зикри танлаганига сабаб, у хитоб этган муҳит ва доирадир. Чунки, хафий зикр кўпроқ савияси баланд, етук кишилар тушунадиган зикр тарзидир. Халқ эса зикрнинг жаҳрийроғини, зоҳирийроғини тушунадиган даражада бўлган. Яссавий кўпроқ халқ оммасига хитоб этгани учун жаҳрий зикри танлаган. Демак, жаҳрий зикр бир маънода авомнинг зикри, хафий зикр эса хос кишиларнинг зикридир дейиш мумкин.

9. Менимча, Хожа Аҳмаднинг ҳикматларини Эбро ва Румийнинг шеърлари билан бир қаторга қўйиш мумкин. Аммо Румийнинг шеърларини икки қисмга бўлиб ўрганганимиз учун, яъни, биринчидан, «Девони кабир»нинг моҳияти ва услуби, иккинчидан, «Маснавий»даги моҳият ва услубни Яссавий ҳикматларига яқин дейиш мумкин. Яна бир нарсани айтиш керакки, агар Яссавий бўлмаганида эди Эбро мушкул аҳволда қолган бўларди. Чунки, Эбронинг машҳур «Менга сени керак, сени керак сени» шеъри ҳам моҳиятан, ҳам услубан Яссавийнинг «Менга сен уқ кераксаң, сен» шеърининг Онадўли туркчасида янгитдан қаламга олинган шаклидир. Шу маънода яна қиёслайдиган бўлсак, бошқа кўплаб Яссавий

ҳикматларининг Эбро томонидан куйлаганлигига гувоҳ бўламиз. Бу тавофуқ бўлиши ҳам мумкин, чунки улар суянган манба бир эди ва бу тавофуқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, Яссавийдан таъсирланган Эбро, усмонли тилининг шаклланиши ва ривожланишига улкан ҳисса қўшган.

10. Эбро ва унинг издошлари маслакларига қай даражада муҳтож бўлсак, Хожа Аҳмад Яссавий асос солган тариқат ва таълимотга ҳам шу даражада эҳтиёжimiz катта. Баъзи сўфий шоирлар фақатгина ўз мамлакатини доирасида машҳур бўлса, Яссавий ҳазратлари барча туркий халқлар учун бебаҳо қадру қийматга эга. Яссавий ижодининг яна бир эътиборга лойиқ жиҳати шуки, унинг ҳикматлари бутун инсониятга қаратилгандир. Унинг йўлидан юриб, кейинчалик фақатгина Онадўлида чекланиб қолган унинг издошларидан Ашраф ўғли Румий ва ҳоказо сўфий шоирлар Яссавий соясида ўз юртларида танилганлар. Бу эса Яссавий Онадўлидаги исломий-тасаввуфий адабиётнинг асосчиларидан эканини кўрсатади.

11. «Девони ҳикмат»даги ҳикматларнинг барчаси Яссавийга онд эмаслиги тадқиқотчилар томонидан бир неча бор таъкидланган. Эбро асарларини тадқиқ этганимиздаги усулни Яссавийни ўрганишда ҳам қўллашимиз мумкин деб ўйлайман: Эбро ва унинг издошлари, Эбродан бошқа Юнуслар Юнус Эбро қозонида эриганлари учун, уларнинг шеърларини ҳам Эбронинг шеърлари каби мутолаа этамиз. Шу сингари, Яссавий девонидаги Яссавий издошлари томонидан ёзилган шеърларни ҳам шартли равишда Яссавий ижоди деб қабул қилаверамиз... Чунки, ҳикматлар айнан Яссавий таълимоти ва услубига уйғун тарзда ёзилгандир ва Эбронинг ҳам, Хожа Аҳмаднинг ҳам манбалари муштаракдир. Девонда Яссавийга нисбат берилган, аммо унга онд бўлмаган ҳикматлар билан Яссавийнинг ўз ҳикматлари орасида унчалик катта фарқлар йўқ. Яссавий ижодидаги бу ҳо-

латни адабиётимиз учун салбий эмас, балки ижобий баҳоламоқ лозим.

12. Тўғри, баъзи фарқлар мавжуд. Урф-одатларда ва шунга ўхшаш баъзи зоҳирий кўринишларда фарқлар кўзга ташланади. Аммо моҳият жиҳатидан катта фарқ йўқ. Чунончи, барча кўринишлардаги тасаввуф маросимлари халқни имон-эътиқодли қилишда фойдаланиладиган бир восита бўлгани боис, қай бир халққа Исломни ёки тасаввуфни англатадиган бўлсангиз, у халқнинг анъанасига, машрабига, урф-одатларига кўра англаймоққа мажбур бўласиз. «Ат туруқи илаллоҳ, би адди анфасил халаиқ» (Аллоҳга олиб боровчи йўллар, яратиларнинг нафаслари саногичадир) қондасни эътиборга олсак, ёхуд Муҳаммад алайҳиссаломнинг «каллимунас аъла қадри уқулиҳим» (Одамларга уларнинг ақлу савиясига кўра гапиринг) амрини эсласак, тариқатлар орасида нақадар кўп фарқлар борлигини кўра-миз.

13. XIIIасрдан XV асргача Онадўлидаги тариқатларда, айниқса жаҳрий зикр қилувчи тариқатларда ёки бектошийликда яссавийликнинг жуда кучли таъсири бўлганлигини айтиш керак.

14. «Фақрнома», шубҳасиз, Яссавий ижодига мансуб асардир.

МУҲАММАД САРҲИНД ТАЙШИЙ

***Истанбул Миллат марказий кутубхонаси мудири,
тарихчи ва мутасаввиф олим.***

1. Туркистонда олимларимиз билан ҳамкорликда Яссавий университети очилганини қувонч билан қайд этиш керак. Охириги йиллар мобайнида мамлакатимизда Яссавий ҳаёти, ижоди ва тариқатини ўрганишга доир бир неча илмий, халқаро анжуманлар ўтказилди. Бу йилларда Ўрта Осиё туркий жумҳуриятларидан ҳам яссавийшунос олимлар қатнашдилар. Бу мавзуга аввалроқ қўл урган М. Ф. Купрули ва К. Эраслон каби олимларнинг тадқиқотлари таҳсинга сазовордир. Менга қолса шуни истардимки, имкон бўлса Яссавий кутубхонаси очилса. Бу кутубхонада асосан тасаввуф адабиётига ўрин берилиб, алоҳида Яссавий бўлими ҳам ташкил этилса. Дунёда Яссавий мавзусида қандай ишлар қилинган бўлса, барчасини ана шу бўлимда тўплаш керак. Бу, айниқса, Яссавий университети қошида очилса янада соз бўларди. Бундан ташқари бошқа туркий жумҳуриятларда ҳам ана шундай Яссавий университетининг бўлимларини очиш даркор. Илоҳиёт факультетларида яссавийшунослик кафедраларини ташкил қилиш керак. Шу орқали ўзаро илмий-маърифий ҳамкорлик йўлга қўйилади. Туркия олимлари Ўрта Осиё давлатларига бориб дарс беришлари мумкин. Натижада сиздаги ва биздаги манбалардан фойдаланилади. Оврупо ўлкаларида Яссавийни танитиш учун илмий анжуманлар ўтказиш керак. Яссавий мавзусида ёзилган асарларнинг каталогини тузиб, нашр этиш керак. Шу орқали Яссавийни дунёга танитиш имкони туғилади.

2. Менимча шомонийликка алоқаси йўқ. Бунни қуйидагича ифодаласак балки тўғри бўлар: сўфий-шайх бир миллатнинг урф-одатига риоя қилса, шомон бўлиб қолди, дегани эмас. Халқ шомон бўлиши мумкин.

Шайх-сўфий хитоб этаётганда халқнинг урф-одатларига қарамайди. Уларга Исломни ўргатади, танитади. Зотан, Яссавий ҳикматларини тадқиқ этганда, қўйидаги бош унсурни кўрамыз: халққа Исломни, унинг аҳкомини ўргатиш, Яссавий атрофидаги янги мусулмон бўлганлар учун бу жуда муҳим жиҳат. Шунинг учун Яссавий уларга дидактик усул орқали, педагог сифатида, психиатр сифатида тавҳид тушунчасини етказишга ҳаракат қилади. Уларни маърифатдан хабардор этишга уринади. Фақатгина таълим-тарбия эмас, Ислом маърифатини танитади, ўргатади. Жилд-жилд тафсир ва ҳадис китоблари ёрдамида халқни Исломга чақириш мумкин эди. Аммо у асарлардаги оғир, илмий забон билан ўз давридаги чўлда яшаган саводсиз қавмларни имонли қилиш имконсиз эканлигини яхши билган ақлли, илму маърифатли Яссавий, уларга ўзлари англаган равон тил ила муомала қилди. Зотан, янги мусулмон бўлган чўл-дашт аҳли ўзлари мансуб бўлган эски дин, эътиқодларидан ҳали тўла-тўқис қутулолмаган эдилар. Ҳатто улар ҳаяжонланганларида олов устида юрардилар, илмий термин билан айтганда, жазбага тушардилар. Эски ҳис-ҳаяжонлари уларни батамом тарк этмаган бўлиб, ушбу ҳис-ҳаяжонни Исломга мувофиқлаштириш керак эди. Яссавий уларнинг мана шу жазбаларини тариқатга мувофиқлаштиришга муваффақ бўлди. Бунинг эса шомонийликдан таъсирланган деб айтиш тўғри эмас. Зотан, шомонийлик спектуалист бир йўналиш, руҳпараст оқимдир. Ота-боболарнинг руҳига сиғинадиган оқимдир. Хоҳ шомонийлик бўлсин, хоҳ монехеизм бўлсин, барча динларнинг асли Исломдир. Аммо кейинчалик турли сабаблар ила инсонларнинг мантқиқларидаги бузилиш туфайли, нафсларига қулайлик ўйлаб топамиз, дея бу динлар бузилган. Шу бонс вақти-вақти билан пайғамбарлар келган. Агар Одам алайҳиссалом таблиғ этган тавҳид тушунчаси инсонлар томонидан бузилмаганда эди, ундан кейин бошқа пайғамбарлар келмаган бўларди.

Чунки Одам алайҳиссаломга нима нозил бўлган бўлса, Муҳаммад алайҳиссаломга ҳам ўша нарса туширилган. Дин ҳақида илмда икки хил қараш мавжуд:

1. Динлар кўпдинликдан бошлаб ягона динликка келди. Бу — файласуфларнинг қарашини.

2. Динлар пайғамбарлар орқали Аллоҳ томонидан нозил қилинди. Лекин кейинчалик инсонлар томонидан ўзгартирилди. Яна тузатиш учун пайғамбарлар юборилди.

Биз иккинчи қарашни қабул қиламиз.

Шу боис Яссавий шомонийликдан таъсирланган деб бўлмайди. Балки у шомонийликдан фойдаланган. Унинг анъаналарини қўллаган. Яссавий ўз даврида шунга мажбур эди. Чунки ён атрофдагилар шомоний жамиятга мансуб эдилар.

3. Авваламбор, яссавийлик дидактик моҳиятдаги, тавҳид ақидасини ҳақиқий маънода ғоя қилиб олган Исломи тарикатидир. Исломининг «Хожাগон» хонадони шўъбасидир. Хожাগон — саййидлар демак. Хожа — эҳтиёжни кетказувчи дегани. Эҳтиёж — тавҳидни англамоқ. Кавсар сурасидаги «Инна аътойнакал кавсар» оятида Аллоҳ: «Биз сизга бир кавсар эҳсон қилдик», яъни авлод — фарзанд ато этдик, шу орқали қиёматгача одамларни динга чақирадиган саййидлар эҳсон этдик», дейди. Бу ҳақда Ибн Арабий асарларида кўп тўхталган. Пайғамбаримизнинг «ғавс» ва «қутб» сифатларига эга бўлган зотлар — саййид хонадонидан чиққан авлиёулоҳдир. Зотан, Яссавий хожাগон оиласига мансуб. Шу боис устозининг амрига мувофиқ чўлу биёбонда яшовчи туркларни Исломига иршод қилиш учун узоқ бўз қирларга йўл олган.

Яссавийликни Исломига боғловчи асосларга келсак, тасаввуф зотан Исломининг асоси — негиздир. Шариадининг моҳиятидир. Шариадини тушуниш учун тасаввуф юзага келган. Шариадининг зоҳири — аҳком, қонун-қоидалар бўлса, ботини тасаввуфдир. Тасаввуф замирида

комил инсон бўла олиш гоёси ётади. Тариқат — инсоннинг ўз руҳоний мавжудиятида ана шу шариат аҳкомига амал қилишидир. «Шу ишни қилсам, шариат қонуни билан жазоланаман», деган қўрқув шариат талабидир. «Аллоҳ бунга тақиқлаган, ундан қўрқаман», дея Ундан қўрқиш ва Уни севиш тасаввуф шартидир. Тасаввуф — севги, ишқ, жазба, меҳр-муҳаббат йўли. Бундай руҳоний йўллар доим зоҳирий йўллардан устун бўлиб келган. Аммо айни вақтда хатарли ҳамдир. Чунки, одам жўшқинлашади ва натижада баъзан хатолар содир этиши мумкин. Шу боис киши бир комил муршиднинг назорати остида бўлмоғи шарт. Шу тариқа тариқат пайдо бўлган. Тариқат — оддий қилиб айтганда, инсон ботинидаги самимий туйғуларнинг намоён этилишидир.

4. Яссавий туюқ жанрида, ҳижо вазнида ёзган. Баъзан арузда ҳам ёзган. Яъни, Яссавий ўз ҳикматларида адабий жанрлардан унумли фойдалангани кўриниб турибди. Тасаввуфий истелоҳларни ишлатгани маълум. Тўғри, баъзи истелоҳларни шеър орқали тушунтириш қийин. Масалан, меърож воқеасини қандай қилиб тушунтирасиз? Аммо меърож ҳақида қўлидан келганича маълумот бериш орқали Яссавий атрофидагиларни меърож каби исломий таъбирлар билан таништиришга муваффақ бўлади.

5. Ҳа, ҳақиқатан маломатийлик (турк тадқиқотчилари «маломийлик» дейдилар—Н. Ҳ.) билан боғлиқлиги бор. Чунки ўзим бу мавзуда тадқиқот олиб борганман. Авваламбор, Шоҳи Нақшбанд ва издошлари бир жиҳатдан маломатийдирлар. Чунки уларда хафий зикр асос қилиб олинган. Маломатийлар ҳам хафий зикр қилдилар. Яссавийдаги «зикри арра» эса қалбий билан ошкор зикр орасидаги бир зикрдир. Хожажоннинг асли маломатийликдир дейиш ҳам мумкин, яъни Хуросон маломатийлигидир. Яссавийлик ва нақшбандийлик ундан кейин пайдо бўлган. Хуросон маломатийлигининг асос-

чиси Ҳамдун Қассор бўлиб, унинг тариқатида ишқ ва жазба устундир. Ҳатто Жунайд Бағдодий у ҳақда «агар бу асрда Аллоҳ пайғамбар тақдир этсайди, Ҳамдун Қассор бўлур эди», деган экан. Ўз тариқатида пири аввал ҳисобланган Қассор, биринчи босқич маломатийлар пиридир. Иккинчи босқич маломатийларнинг пири Ҳожи Байрам Валий, учинчи босқич пири эса Саййид Муҳаммад Нурул Арабий бўлиб, Султон II — Маҳмудхон даврида Румэлида яшаган. Маломатийларнинг фикрича, инсон дунёда икки қанотли бўлиши керак: ҳам дунё ишларини, ҳамда охираат ишларини ўрнига қўя билиши керак. Зотан, Муҳаммад алайҳиссаломнинг «Қалбингиз зикрда бўлсин, лекин дунёдаги насибангизни ҳам унутманг» маъносидаги ҳадислари кўп. Масалан, Ҳожи Байрам Валий ахийлик (маломийлик) ҳаракатининг фаолларидан бўлиб, қўлида ўроқ ушлаган ҳолда муридлари билан пичан ўриб тирикчилик қилганлар.

6. Шуни афсус билан таъкидлаш жоизки, ғарбда бизга нисбатан Ислом тасаввуфини ўрганишда жуда кўп тадқиқотлар амалга оширилган. Бу мавзуда ёзилган мақола ва асарлар тўпланса, беш-ўн мингта чиқса керак. Масалан, Яқин Шарқ ва Туркияни ўрганиш бўйича турли мавзуларда ғарб олимлари олтинчи мингдан зиёд китоб чоп этганлар. Қарангки, бу ишларнинг энг кўпи тасаввуф борасида экан. Ғарб шарқшунослари тадқиқотлар натижасида шунга иқрор бўлдиларки, тарихда Шарқ маданиятини жонлантириб турган, миллатларни ҳаётбахш озуклар билан таъминлаб турган бош манба — тасаввуф экан. Чунки тасаввуф — инсоннинг қалбига, руҳига хитоб қилади. Масалан, Африқонинг бепоян чўлларидаги Саид Аҳмад Дужоний асос солган дужония тармоғи (хилватия тариқатининг бир тармоғи) дарвешлари, ватанларига бостириб келган инглиз босқинчиларига қарши қақшатқич зарба берганлар. Бир дарвешнинг ўзи ўн инглиз устига ҳужум қилиб, уларга катта талафот етказган эди. Инглизлар: «Булардаги жа-

соратнинг қайноғи нима экан?»— дея ҳайрон. Агар биз Қуръон оятларини ақл юритиб диққат ила ўқисак, ундан Ислом тасаввуфини топамиз. Пайғамбаримиз: «Кичик жиҳоддан катта жиҳодга кириб боряпмиз», яъни рўза кириб келяпти, нафсингиз билан курашга шайлангилар, деганлар. Нафсга қарши кураш тасаввуфнинг бош масаласидир.

Хуллас, ғарбда қилинган бу тадқиқотларни танқидий матн ҳолига келтириб тилларимизга таржима қилиш керак. Ғарбликлар тасаввуф тариқатлари мавзусида илмий анжуманлар ўтказишади. Чунончи, Парижда Нақшбанд ҳазратларига бағишланган илмий анжуман ўтказилиб, қилинган чиқишлар тўпланиб, етти юз бетлик рисола нашр этдилар. Қарангки, тасаввуф билан шуғулланаётган баъзи ғарблик олимлар эса тадқиқотлари натижасида мусулмонликни қабул қилмоқдалар. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, бугунги кунда тасаввуф — ғарбни энг кўп қизиқтирган масала бўлиб қолди. Бунга сабаблардан яна бири — тасаввуфда рақсу самоъ ва муסיқанинг мавжудлиги, илоҳий қўшиқларнинг, назокат ва эстетиканинг ҳам борлигидир.

7. Йўқ, яссавийликда самоъ йўқ, зикри арра бор. Самоъ—мавлавийларга хос услуб. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, нақшбандийлик, мавлавийлик, бектошийлик ва бошқа тариқатларнинг ўзаги яссавия анъаналарига бориб тақалади. Бироқ, бектошийлик кейинчалик бузилган тариқатдир. Яссавийликда ишқу жазба бор. Зотан, Яссавий қавмларга ўз ғояларини англатмоқ учун ишқ ва жазба йўлидан борган. Тақво ва зуҳд усули узоқ вақийин йўл, ишқ ва жазба йўли эса қисқа ва қулай йўл. Чунки тариқатлар нафсоний ва руҳоний тариқат сифатида иккига бўлинади: нафсоний тариқатлар нафс мақомлари билан камол топган зотлардан иборат тариқат бўлиб, улар жаҳрий зикр қиладилар. Бу тариқатнинг силсиласи ҳазрати Алига бориб тақалади. Бу тариқатнинг мансублари кўпроқ халқ табақаси вакиллари бў-

либ, улар орасида мутакаббир ва қўпол уламолар ҳам борки, улар жаҳрий зикр воситасида маънан тарбияланадилар. Бу тариқатлар нафсоний тарбияга катта аҳамият берадилар. Маълумки, яссавия — хожагон хонадонининг бир шўъбаси бўлиб, кейинчалик мустақил тариқатга айланган нафсоний тариқатдир. Шундай бўлсада, барча тариқатларнинг даъвоси ягона: маърифатуллоҳга эришмоқдир. Руҳоний тариқатлар: нақшбандия, мавлавия, маломия, хожагония, жунайдия, акбария тариқатлари бўлиб, булар хафий зикр қиладилар. Уларнинг зикрлари асмо билан эмас, мусаммо биландир.

8. Жаҳрий зикр ҳазрати Алидан келиб чиққан. Жаҳрий зикр натижасида инсонда ишқ ва жазба ҳосил бўлади. Яссавийнинг атрофидаги халқ жазбага мойил, шомоний руҳдаги қавм бўлгани учун, у ўз тариқатига жаҳрий зикрни асос қилиб олди. Шу билан бирга ўзи ҳазрати Алининг наслидан. Шунинг доим ёдда тутиш керакки, зикр доим инсонларнинг фитратларига кўра талқин этилади. Тиббиётда истараси иссиқ—истараси совуқлигига қараб дори-дармон тайин қилинганидек, тасаввуфда ҳам инсоннинг фитрати, табиатига кўра ё жаҳрий, ёки хафий зикр талқин этилади. Инсон вужудидаги иммунитет деган жонивор, ташқаридан келган микробларга қарши курашганидек, зикруллоҳ ҳам бадандаги, руҳдаги ёвузликларни ҳайдаб чиқаради. Инсоннинг агар ота-она сабабли маънан хато-камчилиги бўлса, шайх томонидан «даволаниб» одам қилинади. Шу боис шайхларга пайғамбаримиз айтганларидек, «табибал қулуб»—қалблар табиби дейилади. Ҳеч ким пайғамбаримиздан бевосита илоҳий файз ололмайди. Албатта ўртада воситачи шайх — муршиди комил бўлмоғи шарт. Акс ҳолда инсон файзнинг қувватига дош беролмайди. Фақатгина муршиди комилларнинг маънавиятигина пайғамбаримиздан илоҳий файз олишга мўлжалланган. Чунки шайхлар нафсони тарбиялаган бўлиб, она овқатлангач, боласини

эмизганидек, муридларга вазифалар бериб, тарбиялаб, ўз файзидан (яъни пайғамбаримиз орқали Аллоҳдан олган файзидан) баҳраманд қилади.

9. Мазкур шоирлар билан Яссавий орасида давр, муҳит, шароит кабифарқлар мавжуд. Шоир айтганидек: «Асли бир, лек ривоят турлича».

Ф. Аттор форсийда ижод этган. Ю. Эбро оммага хитоб этади. Ҳ. Санойи зиёлиларга хитоб этади. Ж. Румий ёзаётиб ҳушидан кетарди. Ю. Эбронинг шеърларидаги ифода гўзаллиги айнан Яссавий ҳикматларидаги каби. Уларнинг ижоди орасида параллеллик — ўхшашлик бор. Зотан, Ю. Эбро яссавия дарвешини экани маълум бўлиб, у Яссавий каби дидактик моҳиятда ижод қилган. У ҳам халққа, кўчманчи қавмга хитоб қилган. Ўз шеърларини халқ тилида раван ва содда баён этган. Ж. Румий Ю. Эбро ҳақида бундай дейди: «Маъно мақомларининг қай мартабасига чиқсам, кекса йуруқ (Ю. Эбронинг назарда тутган, йуруқ — туркман дегани)нинг чоригини бошим устида кўрдим». Эбронинг шеърлари турли мақомларда ёзилгани боис, жоҳилларнинг қўлига тушмаслиги керак. Чунки тасаввуфни амалда яшамаган киши унинг шеърларини англамайди. Шунинг учун буюк сўфийлар кўпчилик ўқиши учун Ниёзи Мисрийнинг «Девони»ни тавсия қилдилар.

10. Аҳмад Яссавий яшаган даврда дашт халқи жоҳил ва саводсиз бўлиб, уларни хитоб этиш учун чуқур илм ва гўзал хулққа эга бўлмоқ лозим бўлган. Яссавий ана шу масалада теран билим ва ҳусни хулқ соҳиби эди.

11. Албатта, «Девони ҳикмат» матнларининг асосий қисми Аҳмад Яссавийга оидлиги аниқ. Матнлар тўлатўкис унга оид бўлмаса ҳам, маъно жиҳатидан Яссавийга мансуб. Ҳикматларда тил, шакл муҳим эмас. Муҳими — маъно-моҳиятидир.

12. Бу жуда муҳим бир савол. Ҳа, араб, форс тасаввуфи билан турк тасаввуфи орасида фарқ бор. Масалан, Шоҳ Исмоил даврига қадар келган форс тасавву-

фи тўғри ва ҳақиқий эди. Муҳйиндин Ибн Арабийга қадар араб тасаввуфи асосан фанофиллоҳ тамойилига йўналган эди. Уларда «Ҳар нарсада фано бўлиш, йўқ бўлиш мавжуд», деган ғоя ҳукмрон эди, яъни ҳамма нарса йўқ, лекин Аллоҳ доим бор. Тасаввуфда нузул ва уруж қавслари деган тушунчалар мавжуд. Уруж қавси — инсон нафс ёки тавҳид мақомлари орқали сайру сулук қилади. Сўфий агар мусаммо, яъни ҳазрати Абу Бакрга эргашиб хафий зикр қилса, тавҳид мақомларига кўтарилади. Камолотга эриштирувчи ушбу йўлга «уруж», яъни юксалиш дейилади. Нафс мақомларида эса сўфий фақатгина «фанофиллоҳ»га эриша олади. Бу эса араб сўфийлигининг хусусиятидир. Аммо ҳазрати Али тутган йўлга эргашган машоих жаҳрий зикр билан хафий зикрни бирлаштирганлар. Уруж ва нузул қавслари мавзуси ҳақида Ниёзи Мисрий, Ибн Арабий, Жалолиддин Румий, Ҳожи Бектоши Валий ёзганлар. Бу шуни кўрсатмоқдаки, хожагон хонадонига мансуб Туркистон сўфийларида «бақобиллоҳ» завқи турмуш тарзига айланган. Уларда ишқу жазба кучли бўлган. Шу туфайли фанофиллоҳ бақобиллоҳга айланган. Яъни, ухравий мукофот умид қилиш ҳисси, фақатгина Аллоҳни исташ орзусига айланди. Демак, араб сўфийлиги фанофиллоҳ тажаллиси билан туркий тасаввуфдаги бақобиллоҳ тажаллисидан фарқ қилади. Туркий тасаввуфда комиллик, етуклик, мақоми Аҳмадиянинг ҳақиқий маънода рўёбга чиқиши устун турса, араб сўфийлигида доимий қўрқув, зуҳд, тақво, вараъ борки, булар тасаввуфнинг такомил босқичларидир.

13. Усмонли даврида турли тариқатлар мавжуд бўлган. Аммо асосан тўрт-бешта катта тариқатлар, масалан, қодирийлик, ашрафийлик — бу тариқат қодириянинг Ҳожи Байрам Вали давридаги тармоғи бўлиб, асосчиси Ашраф ўғли Румий — Ҳожи Байрамнинг куёви. Лекин у қодирияга мансуб. Қодирийликнинг яна бир асосий шўъбаси — румия, асосчиси Исмонл Румий бўлиб,

Абдулқодир Гилонийнинг авлодидан халифалик олган. Қозируния — Туркменистон томонлардан келган тариқат бўлиб, асосий мақсади Онадўлини исломлаштириш бўлган. Ва ниҳоят илк туркий тариқатлардан — яссавия ва унинг шўъбалари: бектошия ва бошқа тариқатлар. Зайниддин Хафий асос солган зайния тариқатига кўпроқ усмоний уламолари мансуб бўлганлар. Ҳожи Байрам Вали асос солган байрамия ҳам илк тариқатлардан бўлиб, яссавийликка алоқаси бор. Бу тариқат ҳам Хуросондан келган. «Мавлуд» муаллифи Сулаймон Чалабий Яссавий наслидан бўлиб, байрамияга мансубдир. Истанбул фотиҳи Султон Муҳаммадхоннинг ус-този Оқшамсиддин ҳам Ҳожи Байрам Валининг муриди бўлган. Байрамиянинг маломийлик йўналишини бошқарган зот Пичоқчи Умар Дада ўз даврининг ғавси эди. Иккинчи Боязидхон даврида Онадўлида хилватия тариқати кенг тарқала бошлади. Ундан кейин ўлкага руфоия тариқати кириб келди. Кейин Аҳмад Бадавий тузган бадавия тариқати ёйилди. Истанбул марказий шаҳар бўлгани бонс, барча тариқатлар ўша ерда фаолият кўрсатди. Кўпгина тариқатлар ўз таъя — хонақоҳларини қурганлар. Аммо мавлавиянинг марказий даргоҳи Кўнеда сақланиб қолган.

МУСТАФО ҚАРА

*Доктор, Бурса шаҳар, Улутоғ университети,
Илоҳиёт факультети, Тасаввуф тарихи
бўлими профессори.*

1. 1990 йилдан кейин Туркияда Хожа Аҳмад Яссавийга бўлган қизиқиш кучайди. Шу мавзуда бир қанча илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Шунингдек, Хожа Аҳмад Яссавийга бағишланган илмий-маърифий анжуманлар ўтказилди. М. А. Жўшон, К. Эраслон, М. Узун, М. Таҳрали, С. Улутоғ, Н. Йилмаз, М. Демиржи, Ҳ. Биже, Х. Олтинтош, М. С. Тайший, У. Турар, И. Чубукчи, А. Жабажиўғли каби олимлар Яссавий мавзусида илмий мақолалар билан матбуотда фаол чиқишлар қилдилар.

2. Табиийки, бевосита шомонийликка боғлиқ бўлган жойи йўқ. Чунки, шомонийлик алоҳида бир дин, Ислом алоҳида бир дин. Аммо жамиятларнинг анъаналарида маълум даражада давомийлик бор ва бу жамиятлар динларини ўзгартириш билан бутун дунёларини: дунёқарашларини, зеҳниятини, маънавиятини, барча урф-одатларини, халқ оғзаки ижодини ўзгартира олмайдилар ва бунинг имкони ҳам йўқ. Шундай экан, барча жамиятлардагидек, туркий халқлар орасида ҳам дин ўзгариши билан эски динга тегишли баъзи урф-одатларнинг янги динга кириб қолишини ижтимоий бир воқелик сифатида қабул қилиш мумкин. Шунинг учун Исломга кирган турк жамоаларида, масалан, Урта Осиё туркларидида баъзи шомоний таъсирлар ва мотивлар учраши табиийдир. Бунинг тўғри ва табиий деб қабул қилиш керак.

3. Яссавийлик таълимотининг бош асоси Ислом эканлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Иккинчи асоси эса, тариқатлардир. Яъни, яссавия тариқатини Исломга боғловчи бош йўл — албатта, тариқат ва тасаввуфдир.

Яссавиянинг ҳоким ранги тасаввуфий ранг, яъни бир мазҳаб эмас, бир тариқат бўлиб, унинг бош асоси — тасаввуфий фалсафа ва ахлоқдир.

4. Бу ерда ҳам эски туркий анъаналарни ҳисобга олиш керак. Яъни, «Девони ҳикмат»га қараганимизда унда намоз, рўза, ҳаж, закот ҳақида, шарнат, тариқат, ҳақиқат ҳақида сўз бораётганини кўрамиз. Булар тамоман Ислом ва тасаввуфга оид мотивлар бўлиб, буларни ёзиш жараёнида Яссавий мазкур анъаналарга оид баъзи мотивлардан, яъни қадимги турк адабиётидан фойдаланганлигини айтишимиз мумкин.

5. Маълумки, маломатийлик ҳижрий III асрда тасаввуф тарихида пайдо бўлган бир йўл, машраб, маслак бўлиб, унинг мансублари тасаввуфий ҳаётдаги шаклчиликка қарши курашганлар. Яъни, маломатийликда махсус қиёфа ва макон йўқ. Улар бунга қарши чиққанлар. Уларга кўра, тасаввуф — маънавий, ахлоқий бир кўнгли йўлидир. Шу сабаб тасаввуфнинг шаклга, хирқага, таъяга — даргоҳга алоқаси йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас.

6. Дарҳақиқат, ғарбда тасаввуфни ўрганиш бўйича жиддий тадқиқот олиб борган шарқшунослар бор. Булардан баъзиларининг асарлари туркчага ўгирилган, баъзилари ҳануз ўгирилмаган. Булардан энг таниқлиси Николссон, Массигнон, Арбери ва немис олимаси Анна Мария Шиммелдир. Сўнгги йиллар Туркияда Шимолий Африқодаги шозалий тариқати ҳақида ғарб олимлари томонидан ёзилган асарлар таржима қилинмоқда. Бу олимлар орасида Рене Генон, Абдулқодир Сўфий ва уларнинг издошларини санаш мумкин.

8. Маълумки, кўпгина машҳур тариқатлар жаҳрий зикрга асосланганлар. Фақатгина нақшбандийликда ҳафий зикр қилинади. Яссавий аслида устозининг одатига кўра жаҳрий зикрга асосланди. Табиийки, яссавийликдан бир-икки аср кейин юзага келган нақшбандийлик эса ҳафий зикр қилиш йўлини танилади.

9. Аттор, Румий ва Санойилар форсийда ижод қилганликлари сабабли Яссавийни улар билан бир ўринга қўйиб бўлмайди. Эбро билан қиёслаш мумкин. Яссавий ва Эбронинг мавзуларида ўхшашлик бор. Яъни, Эбронинг девони билан Яссавийнинг ҳикматлари орасида мавзулар муштараклиги бор. Аммо бири Урта Осиё туркчасида, бири Онадўли туркчасида ижод қилган. Фарқи шунда. Яна бир фарқи шуки, Яссавий ҳикматлари янги мусулмон бўлган қавмларга фақатгина тасаввуфни эмас, шарнат аҳкомларини ҳам ўргатишга йўналган. Эброда эса бу хусусият йўқ. Чунки, Эбро Яссавийдан кейин анча йиллар ўтгач ҳаёт кечирган. Яссавий 1166 йил, Эбро эса 1320 йил вафот этган. Орадаги даврни ҳам эътиборга олинса, бундай фарқни изоҳлаш осон бўлади.

10. Табиийки, барча тариқатларда бўлганидек, яссавиянинг ҳам ахлоқий жиҳатдан муҳим аҳамияти борлигини айтиш мумкин. Зотан, тасаввуфнинг ғояси ахлоқ бўлгани учун бу маънода исломий жамиятларда яссавий таълимоти мусулмонларнинг кўнгил ва ҳис-туйғу дунёлари учун гўзал тажаллиларга воситадир.

11. Албатта, «Девони ҳикмат» фақатгина яссавия адабиётининг эмас, турк тасаввуф адабиётининг энг муҳим манбандир, энг жиддий тарихий ҳужжатидир. Шу билан бирга «Девони ҳикмат» туркий тасаввуф тилининг фавқулодда мумтоз намунаси.

12. Араб, форс сўфийлиги билан туркий тасаввуф орасида аслида фарқ йўқ. Аммо жузъий фарқлар мавжуд. Чунки ҳар миллатнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Ҳар икковининг ҳам манбаи Қуръон, Ислом бўлгани бонс асосида фарқ йўқ деб биламан.

13. Онадўлининг фатҳ этилишига яссавия дарवेशлари буюк ҳисса қўшганлар. Яъни XII—XIV асрларда Онадўлига яссавия таълимоти тамға урган. Яссавий дарवेशлари ўша даврларда Онадўли тупроқларининг маънан фатҳ этилишида катта хизмат кўрсатдилар. Бун-

га ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Аммо XIV—XV асрдан кейин Онадўлида яссавийлик таълимоти ўзидан кейин пайдо бўлган бошқа тариқатларга сингиб кетган. Чунончи, таснифларга кўра, нақшбандийлик ва бектошийлик яссавийликнинг шўъбаси — тармоғидир. Албатта, бу баҳс-мунозарали таснифдир. Агар бу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, Онадўлида нақшбандийлик ва бектошийлик каби яссавийликнинг шўъбалари ёйилди, дейиш мумкин бўлади. Аслида олиб қараганда, тариқатларнинг асли — асоси бир, аммо баъзи жузъий фарқларга қарасак, фарқлар мавжуд. Нима учун фарқли? Чунки инсон зотан изоҳловчи, шарҳловчи бир борлиқдир. «Аллоҳга борувчи йўллар — тариқатлар яратиларнинг нафаслари қадар кўп», деган сўфиёна иборанинг таъбирича, тариқатларнинг саноғи муҳим эмас. Аслида бир жойда муршидлар саноғича тариқатлар бор, дейиш мумкин. Чунки ҳар бир муршид ўзига хос бир йўл танлаган. Ана шу услуб каби жузъий фарқлар бўлишига қарамай, биз яна айтамызки, тариқатларнинг асоси бир, чунки барчаси Аллоҳга етаклайдиган йўллардир. Тариқатларнинг бири жаҳрий, бири хафий зикр қилади, бири кўпроқ адабиётга эътибор беради, бири кўпроқ муסיқага ўрин беради, шунингдек, инсон фитрати ва машрабига кўра турли хусусиятларга эътибор берадилар. Шу маънода яссавийлик билан нақшбандийлик ёки бошқа тариқатлар орасида фарқлар топиш мумкин. Аммо яна қайтараманки, бу фарқлар ушбу тариқатларнинг исломий асосларига тааллуқли эмас.

14. «Фақрнома» чуқур текширилса, Яссавийга ондлиги аниқланади. Баъзи олимлар унга онд эмас дейдилар.

СУЛАЙМОН УЛУТОҒ

*Доктор, Бурса шаҳар, Улутоғ университети,
Илоҳиёт факультети, Тасаввуф тарихи
кафедраси ўқитувчиси, профессор.*

2. Хожа Аҳмад Яссавий XI—XII асрларда ўз тариқатини Ўрта Осиёда тарқатишга ҳаракат қилган. Яссавия тариқати нақшбандия тариқатининг тармоғи саналади. Чунки Яссавийнинг шайхи Юсуф Ҳамадоний бўлиб, унинг қабри Туркманистондадир. Яссавий шайхининг маънавий рухсати билан ўз юртига қайтиб, маҳаллий аҳолини Исломга чақирди. Натижада унинг саъй-ҳаракатлари туфайли жуда кўп туркий қабилалар Исломни қабул қилдилар. Ана шу қабилаларнинг Исломдан аввалги дини — шомонийлик эди. Баъзи олимларнинг айтишларича, туркларда шомонийлик деган дин мавжуд бўлмаган экан. Бу алоҳида бир мавзу. Шу ерда ўз-ўзидан табиий бир сазол туғилади: Ажабо? Аҳмад Яссавий ва унинг таълимотида эски турк динларининг белгилари йўқмикан? Яссавийлик ушбу динларнинг таъсири остида қолганми, йўқми? Баъзи тадқиқотчилар, масалан, М. Ф. Купрули, Яссавийнинг тасаввуфий қарашларида Исломдан аввалги турк динларининг излари борлиги ва улардан таъсирланганини даъво қилган. Бу орада ўлкамиз шароитида айтадиган бўлсак, биздаги алавийлар тоифаси ҳам айни даъвони олға сурганлар. Яъни, улар: «Биз яссавия тариқатига мансубмиз, яссавия тариқати турк тариқати бўлиб, Исломдан олдинги туркий этниқодларга ҳам ўрин берган. Яссавия тариқати араб ва форс таъсиридан узоқ, турк қавмларининг хусусиятларини акс эттирувчи бир тасаввуф тариқатидир», деганлар. Аммо бу ерда масала нимадан иборат? Бу масалани олиб қарайдиган бўлсак, муайян бир миллат му-

сулмон бўлгач, ўзининг қадимий урф-одатлари, анъаналаридан воз кечолмайди. Шу билан бирга тез орада Исломни ҳам тўла-тўқис ўзлаштира олмайди. Бундай эски урф-одат ва эътиқод кўринишлари тасаввуфда ҳам давом этган. Тасаввуфга кирмаган мусулмон туркларда ҳам бу шундай давом этган. Бу фақатгина туркларга хос нарса эмас. Масалан, форслар Исломни қабул қилганларида, илгариги эътиқодларига оид одатларни бир муддат давом эттирдилар. Ҳатто баъзи ана шундай одатлар бугунга қадар шакли ўзгарган ҳолда давом этиб келмоқда.

Яссавий фикр-қарашларига қарайдиган бўлсак, унинг эътиқоди, фикр-қарашлари, қаноатлари кенг миқёсда тасаввуфнинг умумий асосларига мувофиқдир. Яссавийнинг тасаввуфий йўналиши Исломдан аввалги туркий эътиқодларга асосланмайди. Уларга боғлиқ эмас. Эрон, Ироқ, Онадўли ҳудудларидаги тасаввуфий қарашлар қандай бўлса, Яссавийнинг тасаввуфий қарашлари ҳам шундай. Яссавий тасаввуф мактабининг хусусияти шундаки, тилининг туркийгўйлиги, ўз ғояларини содда ва раво услубда баён этишидир. Ифодалаш жараёнида туркий ифоданинг услуб ва қоидалари, ибораларига кенг ўрин беришидадир.

3. Исломга боғловчи бош омил — тасаввуфий асослардир. Яссавийлик билан бошқа тариқатлар ўртасида фарқ йўқ. Масалан, ўша даврдаги кучли тасаввуфий асарлар: «Рисолаи Қушайрия», «Кашфул маҳжуб», «Ихёу улумиддин» кабилар Яссавий ҳикматларидаги исломий-тасаввуфий асослардан фарқ қилмайди.

4. Яссавий ҳикматларини ёзишда табиий равишда форс ва қисман араб адабиётидан таъсирланган.

5. Яссавийликда маломатийлик бор. Чунки, бу оқим келиб чиққан Хуросон диёри Туркистонга жуғрофий жиҳатдан яқин бўлгани учун албатта ўз таъсирини кўрсатган.

8. Авваламбор, зикрнинг бу тури Яссавийга шайхи Ҳамадонийдан мерос қолган. Бундан ташқари жаҳрий зикр тарзи халқни важдга келтириш, ҳаяжонлантириш ва тариқатга меҳр-муҳаббат пайдо қилиш учун қулай воситадир. Яна бир сабаб — туркий қавмлар қони қайнаган, жўшқин қалбли бўлгани ва уларнинг фитратига мос келгани учун ҳам Яссавий ўз тариқатига жаҳрий зикрни асос қилиб олди.

9. Яссавий билан Эбро ўртасида яқин ўхшашлик бор. Зеро, Эбро Яссавий издошларидандир. Аттотр кўпроқ фалсафий мавзуда ва форсийда ижод қилган бўлса ҳам, тасаввуфий маънода Яссавий билан ҳамоҳанглиги мавжуд.

10. «Девони ҳикмат»даги фикр-қарашлар доим ва ҳар жойда эътиборга лойиқдир. Зеро, ҳикматларда асосан тасаввуфий ахлоқ бош ғоя ўлароқ куйланган. Ҳар даврдагидек, бугун ҳам турк қавмлари учун яхши бир таълим-тарбия воситасидир.

12. Мазкур тасавуф мактабларининг учаласи ҳам бир хил.

13. Нақшбандия ва бектошия тариқатларининг Яссавийга алоқаси бор. Аммо бектошийлик дастлаб яссавийлик йўналишида бўлиб, кейинчалик бу йўналишдан узоқлашди. Нақшбандийлик эса хафий зикрни асос қилиб олиб, самоъга ўрин бермаган ҳолда яссавийликдан фарқ қилади.

МУСТАФО ТАҲРАЛИ

Профессор, Мармара университети, Илоҳиёт факультети, Тасавуф кафедраси мудири.

2. Ислом охириги дин сифатида ўзидан аввалги динларнинг исломий асосларга зид келмаган одатларини рад этмайди. Бу Исломнинг юксак фазилятларидан би-

ридир. Шунинг учун шомонийликдан қолган баъзи урф-одатлар Исломга мувофиқ бўлса, мусулмонлар орасида яшашда давом этаверади. Айнан шунингдек, табиатан яссавийликка уйғун бўлган одатлар ҳам яшаб қолаверган. Аммо бу таълимотга тўғри келмайдиган баъзи одатлар, масалан, шомонийликдаги бутга сиғиниш яссавийликка ўтмаган. Зеро, яссавийлик Исломдан бошқа қонун-қоидага эга эмас. Исломдаги умумий қонун-қоидалар яссавийлик учун ҳам тааллуқлидир. Аммо жамиятга оид махсус баъзи кенг миқёсли ижтимоий ҳодисалар тасаввуф муҳитида ҳам ўз ўрнини олган. Масалан, мусиқа. Ислом алоҳида бир мусиқа ижод қилмаган. Шу билан бирга мусиқани тақиқламаган. Демак, шомонийликдаги мусиқа одати яссавийликда яшаб қолаверган, балки тобора кенгайиб—бойиб боразерган.

Исломда ибодат турлари маълум: намоз, рўза, закот, ҳаж ва ҳоказо. Булардан ташқари бошқа яна турли йиғинлар ўтказиш мумкинми, йўқми деган савол пайдо бўлади? Албатта, мумкин. Чунончи, яссавийлик тариқат сифатида турли диний анжуманлар ўтказган. Бу йиғинларда қадимдан қолган баъзи анъаналарнинг ташқи кўринишлари билан ўхшашлик кўриш мумкин. Масалан, Исломда махсус кийиниш тарзи, қиёфа кўриниши йўқ. Ташқи қиёфа иқлимга кўра ўзгаради. Чунончи, Урта Осиё туркий қавмлари ўз анъаналарига кўра кийинганлар. Яссавийлик олдинги жамиятлардаги диний гуруҳларнинг баъзи кийиниш тарзларини олган бўлиши мумкин. Аммо буни Исломга қарши ҳаракат деб баҳоламаслик керак.

3. «Девони ҳикмат» мисолида олиб қарайдиган бўлсак, яссавийликда бош асос тавҳиддир. Кейин эса имон асослари ўрин олган. Шу боис яссавийлик ҳам айнан Исломдаги бош тамойилларга таянади. Ибодат тарзлари ҳам айнан Исломдаги кабидир. Хуллас, имон ва ибодат асослари жиҳатидан яссавийликнинг манбаи тамоман Исломдир. Масалан, ҳикматлардаги ахлоқ-одоб

унсурлари ҳам Қуръони карим ахлоқига таянади. «Девони ҳикмат» текширилса, унда мунофиқ бўлмаслик, ёлғончилик қилмаслик сингари диний-ахлоқий-тарбиявий мавзулар кенг ўрин олганини кўрамиз.

4. Менимча, форс ва бир оз араб тасаввуф адабиётидан ҳам фойдаланган, дейиш мумкин. Турк, озарбайжон, чигатой ва ҳоказо туркий шеваларнинг тил жиҳатидан ривожланишида тасаввуф адабиёти вакилларининг катта хизматлари сингган. Биринчи навбатда, Аҳмад Яссавий бошчилигида Юнус Эмро каби сўфий шоирлар исломий турк тилига янгича шакл берганлар. Ҳатто, туркий адабиётимиздан тасаввуф адабиётини чиқариб ташлайдиган бўлсак, туркий адабиёт деган адабиётдан асар ҳам қолмайди. Нафақат яссавия мактаби шоирлари, балки умуман тасаввуф мактаби шоирлари ўзбек тилининг ҳам, Онадўли лаҳжасининг ҳам, озарбайжончанинг ҳам ривожига катта ҳисса қўшганлар.

5. Маломатийлик барча тариқатларда мавжуд бўлиб, у юксак даражадаги тасаввуфий мактаб сифатида барча тариқат улуғларида ўз аксини топган. Шу жумладан, яссавияда ҳам бор. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, яссавийлик маломатий тариқат эмас. Руфойлик ҳам, қодирийлик ҳам маломатий жиҳати кучли тариқатлар эмас. Шу боис, баъзи ҳикматлар маломатия руҳида ёзилган бўлса-да, буни маломатий тариқат деб англамаслик керак.

6. Ғарб олимларининг асарлари икки хил муҳитда таржима қилинган. Биринчиси, университет муҳити томонидан қилинган таржималар бўлиб, буларнинг сони кўп эмас. Масалан, инглиз олими Николссоннинг «Ислом сўфийлари» номли асари таржима этилди. Ислом қомусида Массигноннинг тасаввуф ва тариқатга оид маълумотлари чоп этилган. Иккинчиси, ҳар хил нашриётларда Рене Генон (Абдулвоҳид Яҳё), Мартин Лингс (Абдулқодир Сўфий), Абу Бакр Сирожиддин, Т. Қарт (Иброҳим), Мишель Валсон (Мустафо Валсон) каби

йирик мутасаввиф олимларнинг асарлари нашр этилган. Булар орасида диққат билан ва энг кўп мутолаа этилаётганлари ҳам мазкур олимларнинг асарларидир.

7. Ишқ ва жазба тариқатдаги ҳар бир солиқ учун хос бўлавермайди. Шунга қарамай, ҳар бир тариқатда ишқ ва жазба бор. Ишқ мавзусида шуни айтиш керакки, пайғамбаримизнинг бир исми «Ҳабибуллоҳ» — Аллоҳнинг севгилисидир. Шу боис Ислом — ишқ, севги ва муҳаббат йўлидир. Аммо ҳар бир мўмин ишқ йўлидан юролмайди.

8. Чунки тариқат силсиласи ҳазрати Алига бориб тақалади. Бу зотга бориб тақалувчи яссавия, руфоия, қодирния ва ҳоказо тариқатлар жаҳрий зикрга асосланган.

9. Аттор Яссавийдан бир оз кейин, Румий ва Эбро юз йил кейин яшаб ижод қилганлар. Бу шоирлар билан Яссавий ижоди аслида бир-бирига яқин, ўхшаш. Ораларида баднийат жиҳатидан фарқлар мавжуд, аммо барчасининг ўзаги—асли бир хил, чунки асоси тасаввуфдир.

11. «Девони ҳикмат» Хожа Аҳмад Яссавий ва унинг издошларининг девони деб айтиш мумкин. Девондаги барча шеърларни Яссавий қаламига мансуб дейиш албатта қийин. Чунки услуб жиҳатидан баъзи шеърлар бир-бирларидан фарқли. Аммо Яссавийга оидлиги аниқ бўлган ҳикматлар билан Яссавийнинг бош ғояси мувофиқ келган ҳикматларни Аҳмад Яссавийники дейиш мумкин.

12. Асос жиҳатидан фарқ йўқ. Аммо оят-ҳадисларнинг изоҳланиши, шарҳланиши ва ҳаётда тадбиқ этилишида фарқлар мавжуд албатта. Чунончи, мазҳаблар шаклида фарқлар бўлиши мумкин. Шунингдек, мавлавийликдаги рақсу самоъ, мусиқа усули, араб тасаввуфига алоқадор эмас. Яна Ж. Румий форсийда ижод қилган бўлса ҳам, форс сўфийлигига мутлақо алоқаси йўқ. Хуллас, дин жамиятларга кўра шарҳланганидек, та-

саввуф ҳам тариқатлар воситасида жамиятларга қараб изоҳланади.

14. Маълумки, «Фақрнома» тасаввуфий масалаларда маълумот берувчи асар бўлиб, фақатгина яссавийлик эмас, балки барча тариқатларнинг одоб-аркони ҳақида маълумот берувчи рисоладир. «Фақрнома»ни Яссавий қаламига мансуб эмас демоқдалар. Умуман олганда, тариқат асосчилари ўз тариқатлари ҳақида махсус китоблар ёзмаганлар. Муридлари уларнинг илмий суҳбатларини нақл этиб, қоғозга туширганлар. Тариқат пирлари кичик ҳажмдаги рисоалар ёзган бўлишлари мумкин.

МУНДАРИЖА

Баҳрамандлик (сўзбоши). Иброҳим Ҳаққул.	3
Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари. Профессор, доктор Маҳмуд Асъад Жўшон	5
Саволлар	13
Жавоблар:	:
Ҳасан Қомил Йилмаз	15
Наждат Йилмаз.	23
Мустафо Узун	28
Муҳаммад Сарҳинд Тайший	33
Мустафо Қара	43
Сулаймон Улутоғ	47
Мустафо Таҳрали	49 И

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр.

ТУРҚИЯДА ЯССАВИЙШУНОСЛИК

*(Қул Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва тариқати
мавзусида турк яссавийшунослари билан ўтказилган
суҳбатлар тўплами)*

Нашриёт муҳаррири *М. Йўлдошева*

Рассом *А. Қива*

Техн. муҳаррир *Т. Смирнова*

ИБ № 3706

Босмахонага 20.05.99 да берилди. Босилга рухсат этилди. 01.07.99. Бачими 70×108^{1/32}. 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитур. Юқори босма. 2.45 шартли босма тобоқ. 2.5 нашр босма тобсғи. Жами 1000 нусха. 1018 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 30—99 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбан кўчаси, 1-бек кўча, 2-уй.

Туркияда яссавийшунослик: (Қул Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва тариқати мавзусида турк яссавийшунослари билан ўтказилган суҳбатлар тўплами) / Суҳбат қилувчи ва нашрга тайёрловчи Н. Ҳасан./ Сўзбоши муаллифи: И. Ҳаққулов; Масъул муҳаррир: С. Сайфуллоҳ. — Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1999. — 56 б.

Мазкур рисолада ёш ўзбек яссавийшуноси Нодирхон Ҳасаннинг машҳур турк яссавийшунос олимлари билан қилган илмий суҳбатлари эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

Ўйлаймизки, тўпламдаги фикр-мулоҳазалар буюк бобомиз Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва таълимотига бўлган қизиқишни янада кучайтиради.

ББК 86.38